

Η ΡΕΘΕΜΝΙΩΤΙΣΣΑ ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΕΥΜΕΝΙΑ ΒΕΡΓΙΤΣΗ
ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΚΑΙ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Για τὴ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα Gülnâs (ca 1643—1715), τὴν πρώτη εὐνοουμένη τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648—1687) καὶ ἀργότερα Βαλιδέ σουλτάνα (βασιλομήτορι), ποὺ τόσο φημίστηκε γιὰ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἐπιτηδειότητά της, ἔγραψαν ἴσαμε σήμερα πολλοί, Ἐυρωπαῖοι, Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες¹. Τὸ θέμα, ἔλκυστικὸ βέβαια καθὼς

¹) Τίς πρώτες πληροφορίες ποὺ εἶναι στηριγμένες στίς ἀθθεντικὲς πηγές μᾶς τίς ἔδωκε, σκόρπιες ὅμως σὲ διάφορα κεφάλαια τοῦ μνημειώδους ἔργου του, ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven, 2.te verbesserte Ausgabe, Pesth, τόμ. 3, 1835, σ. 550, 586—587, 806, 875, 894 κ. ἀ. Τὴ νεώτερη βιβλιογραφία τὴ βρῖσκει κανεὶς στὸ ἄρθρο τοῦ ἐξαιρέτου Γάλλου τουρκολόγου J. Deny, «Walide Sultān», στὴν *Encyclopédie de l' Islam*, τόμ. 4 (1934), σ. 1172—1178, ὅπου, στὴ «Liste des Sultanes mères», ἀριθμεῖται (ἀριθ. 15, σ. 1176) καὶ ἡ Gülnâs. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι ἄγνωστη βέβαια στοὺς ξένους ἐρευνητές, σημειώνομε: Β. Ψιλᾶκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ Βορειᾶ, «Ἐβδομάς», ἔτος Θ', ἀριθ. 8 (22 Φεβρουαρίου 1892), σ. 1—2—Τοῦ ἴδιου, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Χανίοις, τόμ. Β', 1909, σ. 293—296 (πρβλ. καὶ σ. 288, σημ. 3, σ. 317 καὶ 322· ὁ Ψιλᾶκης ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ Hammer, ἀλλὰ προσάγει πρῶτος καὶ τὸ σχετικὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι).—Ν. Κ. Β., Μία Ἑλληνὶς σουλτάνα. Ἡ ὄραία Χριστιανὴ τῆς Ῥεθύμνου. «Ἐκεῖνη ποὺ ἔπλεε τὴν δρόσον τῶν ῥόδων», ἔφημερ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5671, σ. 5 καὶ 19 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5674, σ. 5 (μὲ δημοσίευση μιᾶς χαλκογραφίας καὶ μιᾶς ἔλαιογραφίας).—Νικολ. Σταυρινίδη, Ρεμπιά Γκιουλνούς, ἡ Ρεθυμνία Χριστιανὴ Σουλτάνα (μὲ ἐπίτιτλο:) 1645. Οἱ Τοῦρκοι στὰ Χανιά.—1646. Οἱ Τοῦρκοι στὸ Ρέθυμνο.—10 Ρεθεμνιωτοπούλες στὸ χαρέμι τοῦ Σουλτάν Ἰμπραχίμ.—Τὰ Σκλαβοπάζαρα.—Κιοσὲμ Βαλιδέ.—Χασσεκὴ Σουλτάνα, Ρεμπιά Γκιουλνούς (τὸ ἑαρινὸ ροδόσταμο), ἔφημ. «Πατρὶς» Ἡρακλείου Κρήτης 27 Ἰουνίου — 28 Σεπτεμβρίου 1950 (σειρὰ ἀρθρῶν σὲ 80 συνέχειες). Τὰ ἄρθρα αὐτὰ τοῦ καλοῦ τουρκομαθοῦς λογίου κ. Σταυρινίδη, παρ' ὅλο ποὺ προορίζονται γιὰ τὸ πλατύτερο κοινὸ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν τὴν κατάλληλη ἐπιστημονικὴ παρουσίαση—πρβλ ἀτελεῖς παραπομπές, ἔκτενεις παρεκβάσεις κλπ.—ἔχουν ὅμως τὸ πλεονέκτημα πῶς χρησιμοποιοῦν ὅλη σχεδὸν τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία καὶ μάλιστα τὴν ἀπρόσιτη στοὺς περισσότερους τουρκικὴ· οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίδουν εἶναι ἀκριβεῖς καὶ σὲ πολὺ λίγα σημεία χρειάζονται, καθὼς θὰ δοῦμε, διόρθωση ἢ συμπλήρωση). Ἀπὸ τὴν τουρκικὴ βιβλιογραφία, ἔκτος ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Ahmed Refik, *Kadinlar Saltanati* (Κωνσταντινούπολη, 1914—1924), ἀνα-

ήταν, έδωκε πολλές φορές άφορμή σέ άναπτύξεις πού δέ συμβιβάζονταν πάντα μέ την ιστορική άκρίβεια.

Στή μελέτη αὐτή δέν πρόκειται νά επιχειρήσωμε τή συστηματική βιογράφηση τῆς Κοητικιάς αὐτῆς σουλτάνας, τῆς δεύτερης Ἑλληνίδας σουλτάνας μετά τήν περίφημη Χιώτισσα σουλτάνα Kõsem († 1651)². Ἡ δράση της μέσα στό χαρέμι τοῦ σουλτάνου ἤ στό σεράγι πολὺ λίγο βέβαια ενδιαφέρει τήν ἑλληνική ιστορική έρευνα. Ἐκεῖνο πού μᾶς ενδιαφέρει περισσότερο εἶναι ἡ κοητική της καταγωγή καί ἀκόμη πιό πολὺ τὰ τραγούδια πού ὁ ἑλληνικός λαὸς ἔπλασε γι' αὐτήν. Σκοπός μας εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά νά δημοσιεύσωμε ἄγνωστες εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες της, πού μᾶς διασώζουν καί τὸ ἑλληνικὸ βαφτιστικὸ της ὄνομα, καί ἀπὸ τήν ἄλλη νά ἐξετάσωμε συστηματικὰ τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια πού ἀναφέρονται σ' αὐτήν καί πού εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα στοὺς ξένους ἐρευνητές³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θά διευκρινιστῆ, καθὼς θά δοῦμε, ὀριστικὰ καί τὸ γνήσιο ἑλληνικὸ ὄνοματεπώνυμό της.

Α.

Συνοψίζομε πρῶτα τὰ κυριώτερα βιογραφικὰ τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας.

Ἡ Gülnâs πρέπει νά γεννήθηκε γύρω στὰ 1643, ἀφοῦ μαρτυρεῖται πὼς τὸ 1715, τῆ ἡχορνιά πού πέθανε, ἦταν 72 περίπου ἡχορνῶν⁴. Αὐτὸ ἄλλως τε συμβιβάζεται καί μέ τῆ μαρτυρία πὼς ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Δ', πού εἶναι γνωστὸ πὼς γεννήθηκε στὶς 30 Δεκεμβρίου 1641⁵, ἦταν λίγο μικρότερη στὴν ἡλικία⁶. Ἔτσι, ὅταν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1646 κυριεύθηκε τὸ Ῥέθεμνος τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, αὐτὴ πρέπει

φέρεται ἀπὸ τὸ Ν. Σταυρινίδη («Πατρίς» 1 Αὐγούστου 1950) καί ἕνα πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Τούρκου Adnan Giz δημοσιευμένο σέ περιοδικὸ τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ Tarih Dünyası, ἀριθ. 1, (1950) σ. 16.

²) Βλ. γι' αὐτήν τὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Κ. Ἀμάντου, Ἡ Χιώτισσα σουλτάνα Kõsem, «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1931, σ. 51—55 (=Τοῦ Ἰδίου, Μικρὰ μελετήματα, Ἀθήναι, 1940, σ. 77—80).

³) Ἔχω ὑποχρέωση νά εὐχαριστήσω θερμὸ κι' ἀπ' ἐδῶ τοὺς δυὸ κορυφαίους Εὐρωπαίους τουρκολόγους καθηγητὲς κ. κ. Paul Wittek καί Franz Babinger, πού εἶχαν τὴν εὐγενική καλωσύνη ν' ἀπαντήσουν σέ σχετικὰ ἐρωτήματά μου, ὁ πρῶτος μέ ἐπιστολὴ του τῆς 8-12-1949 καί ὁ δεύτερος μέ δική του τῆς 29-4-1951, δίδοντάς μου χρήσιμες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες.

⁴) Βλ. παρακάτω, σημ. 27.

⁵) Βλ. πρόχειρα τὸ ἄρθρο τοῦ J. H. K r a m e r s, Mohammed IV, στὴν Encyclopédie de l' Islam, τόμ. 3 (1936), σ. 706—707.

⁶) Βλ. τὴν περικοπὴ ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ G. B. Donado πού παραθέτομε παρακάτω σημ. 63.

νά ἦταν νήπιο τριῶν ἢ τεσσάρων μόλις χρονῶν· θὰ ἦταν πάντως βαφτισμένη, ἀφοῦ διάσωσε, καθὼς θὰ δοῦμε, τὸ χριστιανικὸ της ὄνομα καὶ μετὰ τὸν ἐξιλαμισμὸ της. Πὼς εἶχε πατρίδα τὸ Ῥεθέμνος καὶ πὼς σκλαβώθηκε τότε, στὴν ἄλωσή του, αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν πολλοὶ Ἑβρωπαῖοι σύγχρονοι μὲ τὴν κατοπινὴ ἀκμὴ της: ὁ Γάλλος La Guilletière (=Guillet de Saint-Georges)⁷, ὁ Βενετὸς ἱστοριογράφος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου Andrea Valiero⁸, ὁ Βενετὸς βαίλος G. B. Donado στὴν ἔκθεσή του τοῦ 1684⁹ καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Τοῦρκος ἱστορικός Naima ἀναφέρει πὼς ὁ κατακτητὴς τοῦ Ῥεθέμνου Γαζῆ Χουσεῖν ἔστειλε ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὸ ἄγγελμα τῆς ἄλωσής της, γιὰ δῶρο στὸ σουλτάνο στὴν Κωνσταντινούπολη (δηλαδὴ στὸν Ἰμπραῖμ) ἑκατὸ αἰχμάλωτους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δέκα ἦταν καπετανεῖοι καὶ οἱ εἴκοσι ἀξιωματοῦχοι, καθὼς καὶ δέκα σκλάβες κοπέλλες¹⁰. Ἐν ἀνάμεσα στὶς δέκα αὐτὲς Ῥεθεμνιωτοπούλες ποὺ διαλέχτηκαν γιὰ τὸ σουλτανικὸ χαρέμι βρισκόταν καὶ ἡ μέλλουσα σουλτάνα, δὲ μπορούμε νὰ τὸ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα, φαίνεται ὅμως ἀρκετὰ πιθανό¹¹.

⁷) Athènes ancienne et nouvelle et l'etat present de l' empire des Turcs, contenant la vie du sultan Mahomet IV. Le Ministere de Coprogli Achmet Pacha, Grand Vizir. Ce qui s' est passé dans le Camp des Turcs au Siege de Candie. Et plusieurs autres particularitez des Affaires de la Porte. Avec le Plan de la Ville d' Athènes, Par le Sr. de La Guilletière, à Paris, 1675, σ. 245 καὶ 378. Ἡ εἶδηση τῆς σ. 245 περιέχεται στὴν περιφημὴ Apologie des Grecs modernes τοῦ Ἀθηναίου ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, ποὺ τὴν ἔχει μεταφράσει καὶ ὁ Ἀ. Μηλιαράκης, Σχολεῖον ἐν Ἀθήναις καὶ ἀπολογία Ἑλλήνος λογίου ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ ἔτος 1669, «Ἐστία», τόμ. 3 (1877), σ. 323—328 (βλ. σ. 327).

⁸) Historia della guerra di Candia di Andrea Valiero, Senatore Veneto, in Venetia, 1679, σ. 596—597.

⁹) Βλ. παρακάτω, σημ. 63.

¹⁰) Βλ. J. Hammer, ὁ. π., σ. 287· τὸ χωρίο τοῦ Naima τὸ παραθέτει μεταφρασμένο ἑλληνικὰ ὁ Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π., «Πατρὶς» Ἡρακλείου 28 Ἰουνίου 1950 (ἀριθ. 2). Γιὰ αἰχμαλωσία γυναικῶν τοῦ Ῥεθέμνου κατὰ τὴν ἄλωσή του μιλεῖ, ἀόριστα ὅμως καὶ χωρὶς νὰ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν τύχη τους, καὶ ὁ αὐτόπτης Ῥεθεμνιώτης στιχουργὸς Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς («Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηροῦ χάκη, ἐν Τεργέστη, 1908, σ. 287, στ. 7—12), γράφοντας (διορθῶνω τὴν ὀρθογραφία):

..Τὲς σκλάβες φέρουν σιοῦ πασιᾶ ὀμπρός νὰ τοὶ περάσουν,
γιανίτσαροι κι' ἄλλοι πολλοὶ Τοῦρκοι νὰ τοὶ μοιράσουν.

Καὶ κ'εἶ γυναῖκες ὑπανδρες πᾶσι, παπαδοπούλες

10 καὶ κορασιδες εὐμορφες κι' ἀξίες καλογοπούλες.

Κ' ἐβάλασί τζι σὸ φραγιὸ δίχως κανένα προᾶμα,
μά, νὰ σοῦ πῶ, δὲν ἤκουσα τί νὰ τὲς ἀποκάμα.

¹¹) Πρὸβλ. καὶ Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σ. 288, σημ. 3 καὶ Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π.

Στὸ διάστημα τῶν δεκαεπτὰ χρόνων ποὺ πέρασε ἡ μικρὴ ῥεθε-
μιώτισσα σκλάβα κλεισμένη μέσα στὸ χαρέμι ἴσαμε νὰ φτάσῃ στὴν
ἡλικία τῶν εἴκοσι χρονῶν (1646—1663), δὲν ἔχομε γι' αὐτὴν καμμιά
μαρτυρία, προῶμα ἄλλως τε φυσικό. Θὰ ἀνατράφηκε πάντως — καθὼς
καὶ ὅλες οἱ ἄλλες σκλάβες τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ ποὺ τὶς ἐπαιρναν
ἀπὸ πολὺ μικρὰ παιδιὰ — σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη ἐθιμοτυπία
καὶ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία¹². Θὰ ἦταν κι' αὐτὴ κάτω ἀπὸ τὴν
ἐπίβλεψη τῆς Βαλιδὲ σουλτάνας, τῆς περιώνυμης ῥωσσίδας Tarchan
(† 1683)¹³, μητέρας τοῦ νέου σουλτάνου Μεχμέτ Δ', ποὺ εἶχε ἀνεβῆ ἐν
τῷ μεταξύ, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1648, στὸ θρόνο, σὲ ἡλικία ἐξήμισυ χρο-
νῶν. Ἐκεῖ, μέσα στὸ χαρέμι, πῆρε βέβαια καὶ τὸ ὄνομα Rebia Gülpās
ποὺ σημαίνει «ἐκείνη ποὺ πίνει τὴ δροσιὰ ἀπὸ τὰ ἀνοιξιὰτικα ῥόδα».

Ὅταν ὁ Μεχμέτ Δ' ἐνηλικιώθηκε, ἡ Gülpās εἶχε τὴν τύχη, ἀνά-
μεσα σ' ὅλες τὶς ἄλλες σκλάβες τοῦ χαρεμιοῦ, νὰ γίνῃ ἡ πρώτη εὐνοού-
μενὴ του (Hasseki) καὶ τὴν ἀκόμη μεγαλύτερη τύχη νὰ τοῦ φέρῃ στὸν
κόσμο τὸν πρωτότοκο γιό του, τὸ διάδοχο Μουσταφᾶ, στίς 2 Ἰουνίου
1664, γεγονὸς ποὺ πανηγυρίστηκε στὴν πρωτεύουσα τὴν Ἀδριανού-
πολη μὲ ἑπταήμερη φωταψία¹⁴. Ἀπὸ τότε τὸ ἄστρο τῆς Gülpās ἄρ-
χιζε νὰ μεσουρανεῖ. Μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ ὁμορφιά της, γιὰ τὴν ὁποία
μᾶς μιλοῦν οἱ σύγχρονες πηγές¹⁵, καὶ τὴ μεγάλη της ἐπιτηδειότητα κα-
τάφερε νὰ διατηρήσῃ τὴν εὐνοια καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Μεχμέτ Δ' σ' ὅλο
τὸ ὑπόλοιπο μακρὺ διάστημα τῆς βασιλείας του (1664—1687), δηλαδὴ
εἰκοσιτέσσερα ὁλόκληρα χρόνια. Τὸν συνώδευε παντοῦ, κ' ἔξω ἀπὸ τὴν
πρωτεύουσα, ἀκόμη καὶ στίς πολεμικὲς ἐκστρατείες. Ἡ ἐπιρροή της
αὐξήθηκε σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ ἐκτοπίσῃ σιγὰ-σιγὰ καὶ τὴν ἴδια
τὴν πανίσχυρη Βαλιδὲ Tarchan¹⁶. Μὲ θαυμαστὴ ἐφευρετικότητα κα-
τάφερε κάθε φορὰ νὰ ἐξουδετερώνῃ κάθε ἐπικίνδυνη ἀντίζηλό της,
χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα, ἀθῶα¹⁷ ἢ καὶ ἐγκληματικὰ ἀκό-
μη¹⁸. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1673 γέννησε καὶ τὸ δεύτερο γιό τοῦ σουλ-

¹²) Βλ. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ η, ὁ. π., «Πατρὶς» Ἡρακλείου 9—17 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 38—43).

¹³) Βλ. γι' αὐτὴν J. D e n y στὴν Encyclopédie de l' Islam, τόμ. 4 (1934) σ. 1176 (ἀριθ. 13), ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

¹⁴) J. H a m m e r, ὁ. π., σ. 550.

¹⁵) Βλ παρακάτω σημ. 51 καὶ 63.

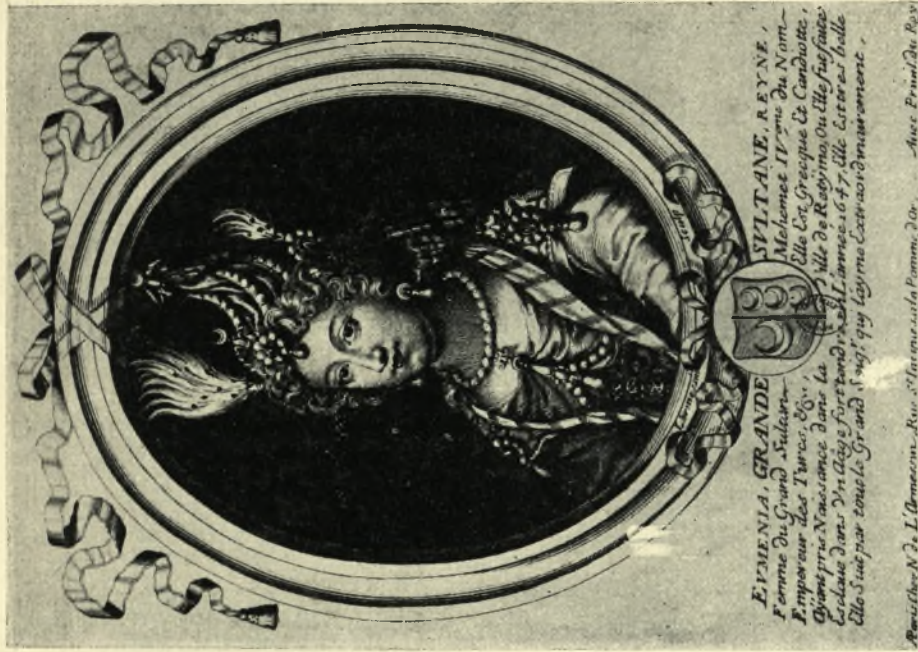
¹⁶) J. H a m m e r, ὁ. π., σ. 550.

¹⁷) Ὅπως ἡ δὴθεν ἀπὸ φιλόκρονα ἐλατήρια ἀποκατάσταση μιᾶς Θεσσα-
λῆς βοσκοπούλας, μὲ τὴν ὁποία συναντιόταν ὁ σουλτάνος στὴν ἐξοχὴ τῆς Λά-
ρισσας καὶ ποὺ ἡ Gülpās, παντρεύοντάς τὴν μ' ἓναν Τοῦρκον ἀξιωματικό,
τὴν ἔστειλε μαζί του τὴν ἴδια μέρα στὸ Ἰκόνιο.

¹⁸) Ὅπως ὁ στραγγαλισμὸς τὸ 1667 στὴν Ἀδριανούπολη, ἀπὸ τοὺς κωφα-

Eix. 1.— 'Η Σουλτάνα Εύμενία. Χαλκογραφία Ν. De Larmessin.

Eix. 2.— 'Η Σουλτάνα Εύμενία. Χαλκογραφία Ν. De Larmessin.

Εἰκ. 3.— Ἡ Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία F. Jollain.

Εἰκ. 4.— Ἡ Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία Th. van Merlen.

τάνου Δ', τὸν Ἀχμέτ¹⁹. Στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο τῆς ἀκμῆς της ἔθεσε τέραμα ὁ ἐκθρονισμὸς καὶ ἡ ἐγκάθειρξη τοῦ Μεχμέτ Δ' τὸ Νοέμβριο τοῦ 1687, ὅποτε καὶ ἡ Gülnâs ἐκλείστηκε στὸ παλιὸ σεράγι²⁰, ὅπου ἔμεινε ὀχτῶ χρόνια, ὅσα δηλαδὴ ἐκράτησε ἡ βασιλεία τῶν δυὸ ἀδερφῶν καὶ διαδόχων τοῦ Μεχμέτ Δ', τοῦ Σουλεϊμάν (1687 — 1691) καὶ τοῦ Ἀχμέτ Β' (1691—1695)· στὸ διάστημα αὐτὸ πέθανε καὶ ὁ Μεχμέτ Δ' στὴ φυλακὴ (17 Δεκεμβρίου 1692)²¹.

Μὰ τὸ ἄστρο τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας ἀνάτειλε γιὰ δευτέρη φορὰ ὅταν τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1695 ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ πρωτότοκος γιὸς της Μουσταφᾶς Β'²²: τότε αὐτὴ πῆρε φυσικὰ τὸν τίτλο τῆς Βαλιδὲ σουλτάνας καὶ ξαναγύρισε στὸ παλάτι²³. Πολύπειρη πιά καὶ σεβαστὴ ἀπὸ ὅλους, διατήρησε τὴν δύναμή της ἄλλα εἴκοσι χρόνια, ἴσαμε τὸ τέλος τῆς ζωῆς της, γιὰ καὶ μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Μουσταφᾶ Β', τὸν Αὐγούστο τοῦ 1703, τὸν διαδέχτηκε στὸ θρόνο ὁ δευτέρός της γιός, ὁ Ἀχμέτ Γ' (1703—1730)²⁴. Ἡ Gülnâs ἔδειξε τότε ἐξαιρετικὸ ζῆλο γιὰ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία, χιτίζοντας πολυάριθμα εὐαγγῆ ἰδρύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημερινιώτερα εἶναι τὸ Jenî Djâmi στὸ Γαλατᾶ καὶ ἓνα ἄλλο τζαμί στὸ Σκούταρι²⁵. Πέθανε στίς 5/6 Νοεμβρίου

λάλους εὐνούχους, μιᾶς Γεωργιανῆς σκλάβας ποὺ τὴν προσκάλεσε μὲ δόλιο σκοπὸ στὰ διαμερίσματά της (La Guilletière, ὁ. π., σ. 379· Anecdotes, ou Histoire Secrète de la maison Ottomane, à Amsterdam, par la Compagnie, 1722, τόμ. IV, σ. 123—127. Précis de l'histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours. avec introduction, par M. A. L. F. Alix, à Paris, τόμ. 2, 1822, σ. 154—157, σημ. 1) ἢ τὸ δηθεν ἀθέλητο σπρώξιμο μιᾶς ὁμορφῆς Κιρκασίας χορευτρίας ἀπὸ τὸ μαῦρο συγχορευτὴ της ὥστε νὰ πέση στὴ θάλασσα, τὴν ὥρα ποὺ χόρευε μπροστὰ στὸ σουλτάνο, καὶ νὰ πνιγῆ ἀβοήθητη (Viaggi a Constantinopoli di Gio: Battista Donado senator Veneto Spedito Bailo alla Porta Ottomana l' anno 1680.. Osservati colla raccolta delle più curiose Notitie dal fù Dottor Antonio Benetti, . . . in Venetia, 1688, parte II, σ. 44—46= J. Hammer, ὁ. π., σ. 806). Στίς γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ζηλοτυπίας τῆς Gülnâs ἄς προστεθῆ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Γάλλου Nointel πὼς ἔβαζε τοὺς εὐνούχους νὰ δέρονον ἄγρια τὶς ἀντίζηλές της καὶ τέλος κατὰφυγε στὰ μάγια καὶ στὰ ξόρκια (Albert Vandal, L' Odyssée d'un ambassadeur. Les voyages du marquis De Nointel (1670—1680), Paris 1900, σ. 243)

¹⁹) J. Hammer, ὁ. π., σ. 666—667.

²⁰) Ibid., σ. 806.

²¹) Ibid., σ. 857.

²²) Ibid., σ. 873 κ. ἔξ.

²³) Ibid., σ. 875.

²⁴) Ibid., τόμ. 4, 1836, σ. 66 κ. ἔξ.

²⁵) Βλ. J. Deny, ὁ. π., σ. 1176 (ἀριθ. 15), ὅπου καὶ παραπομπές. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀποξένωσῆς της ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν προγόνων της εἶναι τὸ

1715²⁶, σὲ ἡλικία 72 περίπου χρονῶν²⁷, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ σώζεται ἴσαμε σήμερα ὁ τάφος της.

B.

Ἔστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω βιογραφικὴ προεισαγωγή, ἃς προχωρήσωμε τώρα στὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης μας. Καὶ πρῶτα θὰ ἐξετάσωμε τὶς εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀπεικονίζουν τὴ Ῥεθemiώτισσα σουλιτάνα.

Στὸ Département des Estampes τῆς παρισινῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης βρῆκα καὶ μελέτησα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1949, ἕξη χαλκογραφίες τῆς Gülnîş, ποὺ καταγράφονται καὶ στὸν εἰδικὸ κατάλογο τοῦ G. Duplessis μὲ ἀριθμὸ 14989²⁸. Ἀντιγράφω τὴ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ καταλόγου :

«14989.—Eumania²⁹, grecque de Candie, femme du sultan Mahomet IV.

1. En pied, de 3/4 à droite. Publ. par F. Jollain [N. 2
2. En buste, de 3/4 à gauche, dans une bordure ovale. Grav. par de Larmessin. 2 états [N. 2
3. En buste, de 3/4 à gauche, dans une bordure ovale. Grav. par de Larmessin. 2 états [N. 2
4. A cheval, dirigé à gauche. Publ. par Th. van Merlen [N. 2 »

Ὅπως δείχνει καὶ ἡ καταγραφή αὐτή, πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ τέσσερις εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 3 ἔχουν καθεμιὰ ἀπὸ δυὸ ἐκδόσεις ποὺ δὲ διαφέρουν ἀναμεταξύ τους παρὰ μόνο στὶς ἐπιγραφές καὶ στὰ ὀνόματα τῶν ἐκδοτῶν. Τὶς τέσσερις αὐτὲς εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες—ὅσο ξέρω τοῦλάχιστο—μονάχα ἡ μιὰ (ἢ ὑπ'

γεγονὸς πὼς τὸ τζαμί τοῦ Γαλατᾶ τὸ ἔχτισε στὸ οἰκόπεδο μιᾶς καμμένης χριστιανικῆς ἐκκλησίας ποὺ εἶχε οἰκειοποιηθῆ (J. Hammer, ὁ.π., τόμ. 3, σ. 894).

²⁶) I. Deny, ὁ.π.

²⁷) Κατὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔστειλε ὁ κ. Paul Wittek (ἐπιστολὴ του τῆς 8-12-1949), ὁ Τοῦρκος ἱστορικός Şüreyā, στὸ Sidjilli Ōşmāni, I, 64, γράφοντας πὼς ἡ Gülnîş πέθανε στὶς 6 Νοεμβρίου 1715, προσθέτει πὼς τότε «εἶχε ἡλικία 75 περίπου ἐτῶν» (δηλ. 75 τουρκικῶν ἐτῶν, ποὺ ἰσοδυναμοῦν μὲ 72 ἡλιακὰ ἔτη).

²⁸) Catalogue de la Collection des portraits français et étrangers conservée au Département des Estampes de la Bibliothèque Nationale, rédigé par M. Georges Duplessis..., τόμ. 3, Paris, 1898, σ. 329 — 330 ἀριθ. 14989).

²⁹) Γράφη: Eumania.

ἀριθ. 1) ἔχει ἐκδοθῆ ἴσαμε τώρα ⁸⁰, τὶς δημοσιεύω σήμερα ἐδῶ μαζί με σύντομη περιγραφή τους (βλ. πίν. ΙΕ'—Ιζ', ἀριθ. 1—4), ἀκολουθώντας ὁμως ὄχι τὴν παραπάνω σειρά τοῦ καταλόγου τοῦ Duplessis, ποὺ δὲν εἶναι χρονολογικὰ σωστὴ, ἀλλὰ τὴν πραγματικὴ σειρά τῆς κατάταξής τους ⁸¹ στὸ σχετικὸ τόμο τῶν προσωπογραφιῶν τῆς παρισινῆς βιβλιοθήκης (cote : Portraits N 2 : Eumania [γράφει : Eumenia]).

Ἡ πρώτη εἰκόνα, σύμφωνα με τὴ σειρά ποὺ ἀκολουθοῦμε (πίν. ΙΕ', ἀριθ. 1=Duplessis ἀριθ. 14989, 2), διαστάσεων 0,245×0,185 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα σὲ προτομή, μέσα σὲ ἑλλειπτικὸ πλαίσιο, ποὺ εἶναι δεμένο στὴν κορυφὴ με μεγαλύτερη καὶ στὴ βάση με μικρότερη κυματιστὴ ταινία. Ἡ σουλτάνα φορεῖ ἓνα φόρεμα με μανίκια, ἀνοιχτὸ μπροστά, ὥστε νὰ ἀποκαλύπτει τὴν ἐσθῆτα της, ποὺ εἶναι στολισμένη ἀπὸ μιὰ ὀριζόντια σειρά μαργαριταριῶν ποὺ διασταυρῶνεται με μιὰ κάθετη ἀλυσίδα ἀπὸ κόμβους μαργαριταριῶν καὶ ἄλλων πολύτιμων λίθων. Ἐνα περιδέριο ἀπὸ χοντρότερα μαργαριτάρια περιβάλλει τὸ λαιμὸ της. Στὸ κεφάλι φορεῖ μιὰ μυτερὴ σκούφια ποὺ στολίζεται στὴν περιφέρεια καὶ στὶς ἀκμὲς της ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ ποὺ ἔχει κρεμασμένο ἓνα πέπλο ποὺ πέφτει πρὸς τὰ πίσω. Ἡ σκούφια στολίζεται ἐπίσης στὸ ἀριστερὸ πλάι (τὸ δεξιὸ δὲν εἶναι ὄρατὸ) ἀπὸ ἓνα κύκλο ἑννιά μαργαριταριῶν ποὺ ἀπὸ τὴν κορυφὴ του ξεπετιέται ἓνας θύσανος. Ὅμοιος κύκλος μαργαριταριῶν ὑπάρχει καὶ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπὸ της ἀκριβῶς, στὰ κατσαρωμένα μαλλιά της, με μικρότερο ὁμως θύσανο, ποὺ στὴ ῥίζα του ἔχει προστεθῆ ἓνα μισοφέγγαρο. Ὁ τύπος τῆς ὁμορφιάς τῆς εἰκονιζόμενης ἀνταποκρίνεται ἀρκετὰ στὸ ἰδανικὸ τῆς γυναικείας ὁμορφιάς ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ Γαλλία τὸν αἰῶνα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'.

Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ πλαισίου εἶναι σημειωμένη ἡ ὑπογραφή τοῦ χαράκτη: De Larmessin, Sculp. Ἐξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο, στὴ βάση τῆς εἰκόνας, ὑπάρχει, χωρισμένη στὰ δύο ἀπὸ ἓνα κύκλο ποὺ

⁸⁰) Ν. Κ. Β., Μία Ἑλληνὶς σουλτάνα, ἐφημ. «Ἐλευθέρων Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5671, σ. 5, ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς χαλκογραφίας ποὺ βρίσκεται στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Ἐμμαν. Τσουδεροῦ. Τὴ δημοσιεύω κ' ἐγὼ παρακάτω (πίν. ΙΕ', εἰκ. 1), ὄχι μόνο γιατί βρίσκεται σὲ ἀλληλουχία με τὶς ἄλλες εἰκόνας, μὰ καὶ γιατί ἡ προηγούμενη ἐκδοσὴ της σὲ ἐφημερίδα εἶναι πολὺ λίγο προσιτὴ.

⁸¹) Ἡ ἀντιστοιχία τοῦ καταλόγου τοῦ Duplessis με τὴ σειρά ποὺ ἀκολουθῶ παρακάτω, εἶναι ἡ ἑξῆς :

Duplessis ἀριθ. 14989, 1	=	πίν. ΙΖ',	εἰκ. 3
>	>	>	2 (α—β) = > ΙΕ', > 1
>	>	>	3 (α—β) = > > > 2
>	>	>	4 = > ΙΖ', > 4

είσδύει και στο πλαίσιο και που περιέχει τον τουρκικό θυρεό με τρία μικρά και ένα μεγάλο μισοφέγγαρο, ή παρακάτω επιγραφή :

Eumenia, GRANDE SVLTANE Reyne | Femme du Grand Sultan Mehemed Quatriesme du | Nom Empereur des Turcs & Ell'est Grecque et Candiotte, ayant | pris Naissance dans la Ville de Retymo Ou Elle fut faite Esclauue dans un Aâge | fort tendre, en L' année 1647; Elle est Extremement belle, Elle suit par tout le Grand Seigneur | qui L' ayme Extradordinairement,

Κάτω από την επιγραφή, τέλος, διαβάζουμε :

A Paris Chez P. Bertrand Rue St. Jacques à la Pomme d'Or Proche St. Seuerin; Auec Privilège du Roy;

Ο χαράκτης της χαλκογραφίας αυτής, καθώς και της επόμενης (εικ. 2), υπογράφεται De Larmessin. Μ' αυτό το όνομα είναι γνωστή στην ιστορία της τέχνης μια οικογένεια χαράκτων και εκδοτών χαλκογραφιών που άκμασε στο Παρίσι το δεύτερο ήμισυ του 17ου και το πρώτο του 18ου αιώνα⁸². Τέσσερα μέλη της έχουν το ίδιο όνομα Nicolas και η ομωνυμία αυτή δυσκολεύει συχνά τη διάκρισή τους. Κατά τις νεώτερες έρευνες⁸³, ο Nicolas I παντρεύτηκε το 1654 και πέθανε στις 24 Ιουλίου 1694. Ο Nicolas II μαρτυρείται το 1683 κουμπάρος του μικρότερου αδερφού του Nicolas III (1640—1725) και τα έργα τους συγχέονται⁸⁴. Τέλος, ο Nicolas IV (1684—1755), ο σημαντικότερος απ' όλους, ήταν γιός του Nicolas III. Από τους τέσσερις αυτούς ομώνυμους θ' αποκλειστική βέβαια, για χρονολογικούς λόγους, ο τελευταίος. Ασφαλώς ένας από τους τρεις πρώτους ήταν ο εκτελεστής της χαλκογραφίας της σουλτάνας, ποιός όμως ακριβώς, είναι δύσκολο να καθοριστή.

Εδώ πρέπει να σημειώσω μια ενδιαφέρουσα διαπίστωση που κάμαμε σχετικά με την επιγραφή της χαλκογραφίας: Η επιγραφή αυτή, που μάς μιλεί για την καταγωγή της σουλτάνας από το Ρέθυμνο,

⁸²) Βλ. Ulrich Thieme und Felix Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zum Gegenwart, . . . herausgegeben von Hans Vollmer, Leipzig, τόμ. 22 (1928), σ. 387, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

⁸³) Βλ. Thieme - Becker, ό. π.

⁸⁴) Στο Cabinet des Estampes της παριζινης Έθνικης Βιβλιοθήκης σώζονται σαράντα περίπου έργα στο φάκελο με την επιγραφή «Nicolas de Larmessin, père. Cũvre» (cote: Ed. 70, in - folio), χωρίς κανένα διαχωρισμό· πολλά απ' αυτά είναι χρονολογημένα και οι χρονολογίες τους κυμαίνονται, καθώς παρατηρήσαμε, μεταξύ 1657 και 1686. Οι χαλκογραφίες της σουλτάνας δέν περιέχονται στο φάκελο αυτό.

τὴν ἀρπαγή της τὸ 1647 καὶ τὴν ὁμορφιά της, συμφωνεῖ σχεδὸν κατὰ λέξη μὲ τὴν περικοπὴ πού περιέχεται στὴ σελίδα 378 τοῦ βιβλίου τοῦ La Guilletière «Athènes ancienne et nouvelle» τὴν παραθέτω, γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ σύγκριση ⁸⁵:

« . . . La Mere de ce jeune Prince est Grecque & Candiotte, née dans la Ville de Retymo, où elle fut faite esclave dans un âge fort tendre, l'année 1647, que les Turcs prirent & saccagerent Retymo. Elle est présentement encore grosse, & suit par tout le Sultan, qui l'aime extraordinairement. Aussi dit-on qu' elle est d' une grande beauté, quoy qu' un peu marquée de petite verole. On croit qu' elle partira bien-tost de Larissa pour aller faire ses couches à Constantinople . . . » ⁸⁶ κλπ.

Πιστεύω πὼς ἡ σύμπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ πὼς ὁ Bertrand, ὁ ἐκδότης τῆς χαλκογραφίας τοῦ Larmessin, ἀντίγραψε τὴν παραπάνω περικοπὴ ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ La Guilletière καί, παραλείποντας τὶς φράσεις πού δὲν χρειάζονταν ἢ δὲν ταίριαζαν καὶ τροποποιώντας ἑλαφρὰ δυὸ - τρεῖς λέξεις μονάχα ⁸⁷, ἔφτιαξε τὴν ἐπιγραφὴ τῆς χαλκογραφίας. Καὶ ἐπειδὴ τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐκυκλοφόρησε σὲ πρώτη ἔκδοση τὸ 1675, ἡ ἔκδοση αὐτὴ τῆς χαλκογραφίας ἀπὸ τὸ Bertrand πρέπει νὰ εἶναι πάντως μεταγενέστερη τοῦ ἔτους αὐτοῦ.

Ὅπως εἶπαμε ὅμως καὶ παραπάνω, ἡ εἰκόνα 1 πού ἐξετάζομε ἔχει δυὸ ἔκδόσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ πού περιγράψαμε εἶναι ἡ δευτέρη. Ἡ πρώτη ἔκδοση, κι' αὐτὴ καμωμένη ἀπὸ τὸ Bertrand, πού παραλείπομε τὴ δημοσίευσή της, εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τὴ δευτέρη, μόνο πού δὲν ἔχει κανένα ὄνομα χαρακτῆ στὸ πλαίσιο κι' πού φέρει τὴν ἔξῃς πολὺ συντομότερη ἐπιγραφὴ :

LA GRANDE SVLTANE | Femme du Grand Sultan Mehemed Quatriesme du | Nom Empereur des Turcs &.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ, πού δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς δευτέρας ἔκδοσης (μὲ τὴν παράλειψη ἀκόμη τῶν λέξεων Eumenia καὶ Reyne) φανερώνει πὼς ἡ πρώτη ἔκδοση κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὸ

⁸⁵) Σημειώνονται μὲ κυρτὰ στοιχεῖα οἱ φράσεις πού εἶναι ἀπαράλλακτες καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνας καὶ μὲ ἀραιὰ αὐτὲς πού εἶναι ἑλαφρὰ παραλλαγμένες.

⁸⁶) Athènes ancienne et nouvelle...par le Sr. de La Guilletière, Paris, 1675, σ. 378.

⁸⁷) Τὶς λέξεις née (πού τὴν ἀλλάζει σέ: ayant pris naissance), Sultan (πού τὴν κάνει: Grand Seigneur) καὶ τὴ φράση d' une grande beauté (πού τὴν τροποποιεῖ: extrêmement belle).

1675, ἀφοῦ δὲν περιέχει τὶς φράσεις ποὺ ἡ δεύτερη ἔκδοση δανείστηκε, καθὼς εἶδαμε, ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ La Guilletière. Ἡ πρώτη αὐτῆ ἔκδοση φαίνεται νὰ εἶναι ἡ παλιότερη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες χαλκογραφίες ποὺ μᾶς εἶναι γνωστές. Ὅσο γιὰ τὸν καλλιτέχνη, παρ' ὅλο ποὺ δὲ σημειώνεται τὸ ὄνομά του, δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία πὼς εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ Larmessin, ἀφοῦ ἡ προσωπογραφία εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τὴν προσωπογραφία τῆς δεύτερης ἔκδοσης ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του.

Ἡ δεύτερη εἰκόνα (πίν. ΙΕ', ἀριθ. 2 = Duplessis ἀριθ. 14989, 3) εἶναι τοῦ ἴδιου χαρακτῆ, τῶν ἴδιων διαστάσεων, ἔχει κι' αὐτὴ δυὸ ἔκδόσεις καὶ ἐμφανίζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν πρώτη. Οἱ μόνες διαφορὲς ποὺ παρουσιάζει εἶναι οἱ ἀκόλυνθες: Τὸ φόνεμα τῆς σουλτάνας ἔχει διαφορετικὰ ποικίλματα, ἡ ἐσθήτα ἀφήνει πρὸ ἀκάλυπτο τὸ λαιμὸ καὶ τὰ κοσμήματα τοῦ στήθους ἔχουν λιγώτερα, ἀλλὰ χοντροτέρα μαργαριτάρια. Στὴ σκούφια ἡ διάταξη τῶν μαργαριταριῶν καὶ τῶν θυσάνων εἶναι διαφορετικὴ: ὁ δεύτερος θύσανος δὲ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ μισοφέγγαρο, ἀλλὰ στὸ δεξιὸ πλάγι καὶ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριστερό. Ὁ πέπλος, τέλος, εἶναι στενότερος. Ὅσο γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, εἶναι ἕλαφρὰ παραλλαγμένη, πρὸ ζωντανῆ καὶ πρὸ γλυκειά.

Τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ σημειώνεται στὸ πλαίσιο, χωρὶς τὸ De ὅμως: Larmessin, Sculp. Ἡ ἐπιγραφή, ἂν καὶ μὲ διαφορετικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλη διάταξη τῶν στίχων, εἶναι ἀπαράλλακτη, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μόνη λέξη: γράφει *très belle* ἀντὶ *extremement belle*. Ὅσο γιὰ τὸν ἐκδότη, στὴν ἔκδοση ποὺ δημοσιεύουμε ἀναφέρεται ὁ ἴδιος ὁ χαρακτῆς Larmessin, ποὺ ἔχει πρὸ δικό του ἐκδοτικὸ κατᾶστημα: *A Paris Chez N de L' Armessin, Rue St Jacques, a la Pomme d'Or, Avec Priviil. du Roy*⁸⁹. Στὴν ἄλλη ἔκδοση, ποὺ παραλείπομε τὴ δημοσίευσή της, ἀναφέρεται ὡς ἐκδότης ἡ χήρα τοῦ Bertrand, τοῦ ἐκδότη τῆς πρώτης εἰκόνας: *A Paris, Chez la Veuve Bertrand, Rue St Jacques, a la Pomme d' Or, Avec Priviil. du Roy*. Αὐτὸ δείχνει πὼς καὶ οἱ δυὸ ἔκδόσεις αὐτῆς τῆς δεύτερης εἰκόνας εἶναι μεταγενέστερες τῆς πρώτης εἰκόνας. Θὰ ἔγιναν γύρω στὸ 1682, ὅποτε ξανασυναντοῦμε τὴ χήρα Bertrand σ' ἄλλες ἔκδόσεις χαλκογραφιῶν τοῦ Larmessin⁹⁰, ἀλλὰ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1687, ὅποτε καθαιρέθηκε

⁸⁹) Τὴν ἴδια αὐτὴ φέριμα τοῦ Larmessin ὡς ἐκδότη τὴ βρῖσκομε καὶ σὲ μιὰ του προσωπογραφία μὲ χρονολογία 1680 ποὺ παριστάνει τὴν Elisabeth Marie Louise infante de Portugal (Bibliothèque Nationale de Paris, Cabinet des Estampes, cote: Ed. 70, in-folio: Nicolas de Larmessin, père, Œuvre).

⁹⁰) Ὅπως π. χ. σὲ μιὰ προσωπογραφία ποὺ παριστάνει τὸν «Monseig. Le

ὁ Μεχμέτ Δ' καὶ συμπαράσχερ στὴ πτώση του καὶ τὴν εὐνοουμένη του.

Ἡ τρίτη εἰκόνα (πίν. Ιζ' ἀριθ. 3 = Duplessis ἀριθ. 14989, 1), διαστάσεων 0,290 × 0,180 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα ὀλόσωμη, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Ἡ σουλτάνα στέκει μὲ μεγαλοπρέπεια, κρατώντας στὸ δεξιὸν χερὶ ἓνα μαντήλι μὲ χρόσσια καὶ στὸ ἀριστερό, πού εἶναι ἔλαφρὰ ἀκουμπισμένο στὸ στήθος, ἓνα ῥαβδί μὲ θύσανο καὶ μὲ μισοφέγγαρο. Ἡ κόμμωση, τὰ στολίδια, καθὼς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της μοιάζουν πολὺ μὲ ἐκεῖνα πού παρατηρήσαμε στὶς εἰκόνες 1 καὶ 2. Τὰ ἐπάλληλα φορέματά της εἶναι κατάφορτα ἀπὸ ποικίλα καὶ σφίγγονται μὲ μιὰ ζώνη πού διαγράφει μιὰ πολὺ λιγνὴ μέση. Μιὰ μικρὴ κοπέλλα πίσω δεξιὰ της κρατεῖ μὲ τὰ δύο της χέρια τὴν οὐρὰ τοῦ μακροῦ της ἐπενδύτη. Πίσω της διακρίνεται ὁ Βόσπορος καὶ ἀπέναντι ἓνα τμήμα τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τοὺς τρούλους τῶν οἰκοδομῶν ἀπὸ πάνω τους, στὸ δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας, μιὰ ἐπιγραφή γράφει: *Serail du Grand Seigneur*. Ἡ εἰκόνα αὕτη εἶναι ἀσφαλῶς ἢ πιὸ περὶτεχνη ἀπὸ τὶς τέσσερις.

Ἡ ἐπιγραφή πού βρίσκεται στὴ βάση εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς εἰκόνας 2, πρῶμα πού σημαίνει πὼς ἡ χαλκογραφία εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς, δηλαδὴ μεταγενέστερη πάντως ἀπὸ τὴν εἰκόνα 1. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή διαβάζομε τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη: *Se vend A Paris Chez F. Jollain l'ainé rue St Jacques à la Ville de Cologne Avec Pr. du Roy*. Φαίνεται πιθανὸ πὼς ὁ ἐκδότης F. Jollain εἶναι καὶ ὁ καλλιτέχνης. Πρέπει νὰ τὸν ταυτίσωμε μὲ τὸν François Jollain l'ainé, γνωστὸ χαράκτη πού ἔζησε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1641 ὡς τὸ 1704⁴⁰.

Ἡ τέταρτη εἰκόνα (πίν. Ιζ', ἀριθ. 4 = Duplessis ἀριθ. 14989, 4), διαστάσεων 0,160 × 0,115 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα ἔφιππη, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Τὸ ἄλογο, πού βαδίζει, ἔχει τὸ κεφάλι του στολισμένο μὲ ἓνα πεντάκλωνο λοφίον καὶ τὴ χαιτή καὶ τὴν οὐρὰ του πλεγμένες σὲ κοτσίδες καὶ δεμένες μὲ ταινίες. Ἡ σουλτάνα, καθισμένη ἐπάνω μὲ τὸ γυναικεῖο τρόπο, ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν μεριά, κρατεῖ τὸ χαλινάρι μὲ τὸ ἀριστερό της χερὶ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ συγκρατεῖ τὴν ἑσάρπα της. Φορεῖ ἓνα κοντογούνη καὶ ἀπὸ μέσα ἓνα ἐντελῶς ἀπλὸ φόρεμα πού

Duc de Bourgogne, fils du Mons. Louis Dauphin de France», δηλ. τὸν ἑγγονὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ ἀναφέρει πὼς γεννήθηκε στὶς 6 Αὐγούστου 1682 καὶ βαπτίστηκε πρόσφατα (B. N. de Paris, Cabinet des Estampes, δ. π.).

⁴⁰ Βλ. Th i e m e — B e c k e r, δ. π., τόμ. 19 (1926), σ. 102, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁ François Jollain (l'ainé) εἶχε πατέρα τὸ χαράκτη Gérard I Jollain († 1683) καὶ μικρότερο ἀδερφὸ τὸν ἐπίσης χαράκτη François Gérard, πού ἔχομε χρονολογημένα ἔργα του ἀπὸ τὸ 1684 ἴσαμε τὸ 1719.

τῆς σκεπάζει καὶ τὰ πόδια. Ἡ μορφή της εἶναι ἀρρενωπὴ καὶ λίγο τραχειά. Στὸ κεφάλι ἔχει τοὺς δυὸ θυσάνους, τὸν πέπλο καὶ ἓνα τριγωνικὸ κόσμημα στὴ μέση μὲ ἓνα μεγάλο μισοφέγγαρο ἀπὸ πάνω του. Στὸ βάθος, σὲ δεύτερο πλάνο τοῦ πίνακα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τοῦ ἀλόγου, διακρίνονται σ' ἓνα κάμπο Τοῦρκοι κυνηγοί, δυὸ ἔφιπποι καὶ δυὸ πεζοί, ποὺ ἔχουν περικυκλώσει, μαζὶ μὲ τέσσερις σκύλους, ἓνα θήραμα, ἴσως ἀγριογούρουνο.

Ἡ ἐπιγραφὴ γράφει: *EVEMENIA SVLTANA praecipua Vxor MAHOMET IIII. Imperatoris Turcarum etc.*

Καὶ ἀπὸ κάτω, στὴ δεξιὰ γωνία, ἔχομε τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη: *Th'van Merlen ex Antverp(ia)*.

Οἱ van Merlen ὑπῆρξαν μεγάλη οἰκογένεια Φλαμανδῶν καλλιτεχνῶν ποὺ ἄκμασε στὴν Ἀμβέρσα τὸ 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα⁴¹. Μὲ τὸ ὄνομα ὅμως Theodor van Merlen μᾶς εἶναι γνωστοὶ⁴² τρεῖς χαρακτες: ὁ Theodor I (ca 1600 — 1659), ὁ Theodor II (1609— 7 Αὐγούστου 1672) καὶ ὁ γιὸς του Theodor III (γενν. 1661). Ἀπ' αὐτοὺς ἀποκλείεται βέβαια ὁ πρῶτος, γιὰ λόγους χρονολογικοῦς. Ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄλλους φαίνεται πιθανώτερο πὼς ὁ τελευταῖος, ὁ Theodor III van Merlen, εἶναι ὁ ἐκτελεστὴς τῆς χαλκογραφίας. Εὐκόλα παρατηρεῖ κανεὶς πὼς ἡ τεχνοτροπία τοῦ Φλαμανδοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνην ποὺ συναντοῦμε στὶς προηγούμενες γαλλικὲς χαλκογραφίαι: πιὸ ἀδρῆ, πιὸ λιτή, μὲ λιγώτερη ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ εἰκόνα του αὐτῆ, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὴν ἀφύσικη τοποθέτηση τῆς σκούφιας καὶ τοῦ πέπλου στὸ κεφάλι τῆς σουλτάνας, ποὺ δείχνει πὼς δὲν κατάλαβε καλὰ ὅ,τι ἀντίγραφε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ λανθασμένη ἀπόδοση τοῦ ὀνόματός της (Evemenia ἀντὶ Eumenia), δὲ μπορεῖ νὰ χρησίμεψε γιὰ πρότυπο στὶς γαλλικὲς· τὸ ἀντίθετο δὲν ἀποκλείεται, μὰ καὶ δὲ μποροῦμε νὰ τὸ ὑποστηρίξωμε μὲ βεβαιότητα. Ὅπως δὲποτε διαπιστώνομε πὼς ἡ εἰκόνα τῆς σουλτάνας κυκλοφοροῦσε στὴν ἐποχὴ της καὶ εἶχε διάδοση καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία, σὲ ἄλλες χώρες τῆς Εὐρώπης. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλες προσωπογραφίαι της ἀλλοῦ, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς ποὺ βρήκαμε στὴν παρισινὴ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη⁴³.

Καὶ τώρα προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Εἶναι πιστὲς οἱ παραπάνω εἰκόνες ἢ ἔγιναν ἐντελῶς κατὰ φαντασία; Βέβαια δὲ φαίνεται πιθανὸ— τοῦλάχιστο δὲ βρήκαμε μαρτυρίες — πὼς ὁ Larmessin, ὁ Jollain ἢ ὁ

⁴¹) Βλ. *ibid.*, τόμ. 24 (1930), σ. 417—418.

⁴²) *Ibid.*

⁴³) Γιὰ τὴν ἐλαιογραφία τῆς σουλτάνας βλ. παρακάτω στὴ σὴμ. 50.

van Merlen επισκέφθηκαν τὴν Τουρκία καὶ τὶς ἐξετέλεσαν ἀπὸ αὐτοψία. Μιὰ ἄλλη ὅμως ἐκδοχὴ φαίνεται πιὸ πιθανή. Εἶναι γνωστὸ πὼς Εὐρωπαῖοι ζωγράφοι, καὶ ἰδίως Γάλλοι, εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ παλιότερα νὰ πηγαίνουν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ν' ἀπεικονίσουν τὰ διάφορα ἀξιοπεριεργα πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας καὶ γύριζαν πίσω μὲ πλουσιώτατο ὕλικὸ πὸν κάποτε τὸ δημοσίευαν κιάλας. Ἔτσι π. χ. τὸ 1648 ὁ Georges de La Chappelle τυπώνει στὸ Παρίσι ἓνα «Recuel [sic] de divers portraits des principales dames de la Porte du Grand Turc, tirés au naturel sur les lieux»⁴⁴. Μὰ καὶ στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τοῦ Μεχμέτ Δ' εἶναι γνωστὸ — γιὰ ν' ἀρκεστοῦμε μονάχα σ' ἓνα παράδειγμα — πὼς ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ πολὺς μαρκήσιος de Nointel (1670—1680), χρησιμοποίησε ἓνα Φλαμανδὸ καὶ δυὸ Γάλλους ζωγράφους (τὸν Rombault Faidherbe πρῶτα, πὸν πέθανε στὴ Νάξο τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1673, κ' ὕστερα τὸν Jacques Carrey) γιὰ νὰ ἐκτελέσουν μεγάλες ζωγραφικὲς συνθέσεις ἢ καὶ χωριστὰ πορτραῖτα⁴⁵. Τὴν ἀνοιξὴ μάλιστα τοῦ 1675, ὅταν ὁ Μεχμέτ Δ' πανηγύριζε μὲ δημόσιες γιορτὲς τοὺς ἀρραβῶνες τῆς πεντάχρονης κόρης του, ὁ Nointel ἔστειλε ἐπίτηδες στὴν Ἀδριανούπολη ἓνα Γάλλο ζωγράφο, πιθανώτατα τὸν Carrey, γιὰ νὰ βρῆ τὴν εὐκαιρία νὰ ζωγραφίσῃ ἐκ τοῦ φυσικοῦ τοὺς ἐπίσημους Τούρκους⁴⁶, κ' αὐτὸς γύρισε φέρονοντας πολλὰ σχέδια καὶ προσωπογραφίαις⁴⁷. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτούς, κ' ἄλλοι Γάλλοι ταξιδιωτὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς — ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἡ μελέτῃ τῆς Ἀνατολῆς

⁴⁴) Βλ. Clarence Dana Ronillard, *The Turk in french history thought and literature (1520—1660)*, Paris, χ. ἔ. (= 1941) (= *Études de littérature étrangère et comparée*, n° 13), σ. 283—284. Δυστυχῶς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ βιβλίον, πὸν ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιον (σ. 271—286) γιὰ τὶς «Pictorial representations of the Turk» στὴ Γαλλία, σταματᾷ ἀκριβῶς λίγο πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Gülnüş.

⁴⁵) Βλ. Albert V a n d a l, *L' Odyssée d' un ambassadeur. Les voyages du marquis De Nointel (1670—1680)*, Paris, 1900, σ. 191—195. Πρβλ. καὶ Henri O m o n t, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, 1ère partie*, Paris, 1902, σ. 190—192 καὶ 195—196.

⁴⁶) A. V a n d a l, ὁ. π., σ. 195—196. Ὁ Nointel σὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 6 Ἰουνίου 1675 πὸν δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν H. O m o n t, ὁ. π., σ. 195—196, γράφει πὼς ἔστειλε τοὺς δυὸ ζωγράφους τοῦ «à Andrinople pour observer le visier et les autres grands de la Porte, mesme le Grand Seigneur et son fils...» καὶ προσθεῖται πὼς «la matière...ne leur manquera pas, par les sorties du Grand Seigneur, la cavalcade de son fils et le campement».

⁴⁷) A. V a n d a l, ὁ. π., σ. 199· γιὰ τὴν τύχην τῶν ἔργων αὐτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἀκόμη ἀρκετά, βλ. V a n d a l, σ. 266—273 καὶ H. O m o n t, ὁ. π., σ. 198—199.

καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἔξωτικοῦ σημείωνε τὴν πρώτη της ἀνάπτυξη⁴⁸—ἐφε-
ραν σχέδια ἀπὸ τὴν Ἀνατολή ἢ καὶ τὰ τύπωναν σὰ βιβλία τους⁴⁹.
Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸν πὼς οἱ παραπάνω χαράκτες, χωρὶς νὰ
ἔχουν πάει οἱ ἴδιοι στὴν Τουρκία, βρῆκαν καὶ ἀντίγραψαν σχέδια ἄλ-
λων ζωγράφων ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθῆ τὴν Τουρκία καὶ ποὺ εἶδαν προ-
γματικά καὶ ἀπεικόνισαν τὴ σουλτάνα⁵⁰. Ἔτσι ἄλλως τε μονάχα ἐξη-
γεῖται ὅχι μόνο ἡ ὁμοιότητα πολλῶν χαρακτηριστικῶν της στὶς τέσσε-
ρις εἰκόνες, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι οἱ λεπτομέρειες τῆς ἔνδυμασίας της συμ-
φωνοῦν μὲ περιγραφές συγχρόνων αὐτοπτῶν. Παραθέτομε π. χ. ὅσα
γράφει τὸ 1684 ὁ La Croix⁵¹ γιὰ τὴν ἀμφίση τῆς Gülnûs: «... Sa
coëffure la distingue, quant à l' habillement d' avec la Validé &
les autres Dames favorites du Grand Seigneur, c' est un bonnet
de velours bordé de martre rebeline au milieu duquel pardevant
il y a une petite couronne de broderie d' or enrichie de perles,
& de pierreries qui marque sa qualité de Reine, comme mere de
l' heritier presomptif de l' Empire». Καὶ προσθῆται, περιγράφον-

⁴⁸) Βλ. τὸ βιβλίον τοῦ Pierre Martino, *L' Orient dans la Littérature Française au XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris, 1906, ἔργο ἀξιόλογο, ποὺ ὑστερεῖ μονάχα στὸ πληροφοριακὸ μέρος. Κατὰ τὸν Martino, σ. 352—355, ἡ ἀγάπη αὐτῆ τοῦ ἔξωτικοῦ, ποὺ κορυφώθηκε τὸν ἐπόμενον 18ο αἰῶνα ὠδήγησε ἀργότερα τοὺς Γάλλους ζωγράφους στὸ ν' ἀπεικονίζουν σὲ πορτραῖτα ἀκόμη καὶ κυρίες τῆς Γαλλίας ντυμένες μὲ τουρκικὲς φορεσιές σὰ σουλτάνες ἢ ὀδαλίσκες.

⁴⁹) Γιὰ τὰ γαλλικὰ περιηγητικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς βλ. N. Jorga, *Les voyageurs Français dans l' Orient Européen*, Paris, (1928), σ. 49—90 (*Voyageurs du XVIIe siècle*). Ὁ Jorga ἐκφράζει τὴν εὐχή (σ. 91—92) νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλοι οἱ ζωγραφικοὶ πίνακες τῶν Γάλλων ταξιδιωτῶν τοῦ 16ου—18ου αἰῶνα, πρῶμα ποὺ δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη.

⁵⁰) Ἀπὸ τὸ Ν. Κ. Β. δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» τῆς 19 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5674, σ. 5, ἀπὸ φωτογραφία ποὺ εἶχε σταλῆ στὸν κ. Ἐμμαν. Τσουδερό, μιὰ ἐλαιογραφία τῆς σουλτάνας ποὺ βρίσκεται στὸ παλιὸ Σεράγι στὴν Κωνσταντινούπολη. (Ἡ ἴδια ἐλαιογραφία παρατίθεται καὶ ἀπὸ τὸ Ν. Σταυρινίδη, ἐφημ. «Πατρίς» Ἡρακλείου 8 Αὐγούστου 1950). Ἡ ἐλαιογραφία ἀποδίδει τὸ πρόσωπό της πολὺ ὀρθαιότερο. Στὴν ἀμφίση παρουσιάζει σχεδὸν ἀπόλυτη ὁμοιότητα μὲ τὴν πρώτη χαλκογραφία τοῦ Larmessin (εἰκ. 1). Γιὰ νὰ κρίνωμε ὁμως ἂν ἡ τελευταία αὐτῆ εἶναι πραγματικὰ ἀντίγραφο—ἔμμεσο ἢ ἄμεσο—τῆς ἐλαιογραφίας ἢ ἂν τυχὸν συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχωμε καθαρώτερη φωτογραφία τῆς ἐλαιογραφίας. Γι' αὐτὸ καὶ παραλείπομε πρὸς τὸ παρὸν τὴ δημοσίευση καὶ τὴν ἐξέτασή της.

⁵¹) *Memoires du Sieur de La Croix, cy - devant secrétaire de l' Ambassade de Constantinople Contenant Diverses Relations trescurieuses de l' Empire Othoman*, A Paris, première partie, 1684, σ. 363 (=ἐπιστολὴ VI, γραμμένη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 14 Ἰανουαρίου 1673).

τας καὶ τὰ ἀτομικά της χαρακτηριστικά: «... elle est... de petite taille, mais fort belle, le visage blanc un peu long, les yeux bleus & le poil chastein, extrêmement enjouée, & de beaucoup d'esprit...» κλπ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς τὰ ἀτομικά της αὐτὰ χαρακτηριστικά μᾶς τὰ διάσωσαν ὡς ἓνα βαθμὸ οἱ χαλκογραφίες πὺ δημοσιεύομε ἐδῶ, παρ' ὅλο πὺ τὰ ἔχουν κάπως προσαρμόσει στὸ ἰδανικὸ τῆς γαλλικῆς ὁμορφιάς τῆς ἐποχῆς τους.

Γ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της, οἱ εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες μᾶς διάσωσαν καὶ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας, τὸ ἑλληνικὸ βαφτιστικὸ της ὄνομα. Τὸ ἀναφέρουν ὅλες: Eumenia (ἢ 4 μόνο τὸ ἔχει ἐλαφρὰ παραλλάξει σὲ Evemenia), δηλαδή *Εὐμενία*. Ἀπὸ πὺ τὸ παράλαβαν τὸ ὄνομα αὐτό, δὲ μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσωμε. Ὁ La Guilletiere πάντως, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι δανεισμένη, ὅπως εἶδαμε, ἢ πληρέστερη ἐπιγραφή τῶν εἰκόνων, δὲν τὸ ἔχει. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι, ὅπως τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ τὴν πῆραν ἀπὸ ἀθθεντικῆ πηγῆ, ἔτσι καὶ τὸ ὄνομα θὰ τὸ ἔχουν πάρει ἀπὸ ἄλλο σύγχρονο ἀξιόπιστο κείμενο ἢ ἀπὸ ἀθθεντικὴ μαρτυρία ταξιδιωτῶν. Ὑπάρχει ἄλλως τε καὶ ἄλλη μαρτυρία πὼς ἡ σουλτάνα ἦταν γνωστὴ στὴν ἐποχὴ της μὲ τὸ ὄνομα Εὐμενία. Μᾶς τὴν προσφέρει ὁ Ev. G. Harpellius, πὺ στὸ βιβλίον του «Thesaurus exoticorum», τυπωμένο τὸ 1688, βιβλίον πὺ γράφτηκε, ἀπὸ δεύτερον πάντως χέρι, γύρω στὰ 1685, τὴν ὀνομάζει ρητὰ Εὐμενία⁵². Νὰ τί γράφει ἀκριβῶς στὸ τμῆμα «Kurtze Beschreibung der ganzen Turkey»⁵³: «Nachdem dieser Kayser [= ὁ Μεχμέτ Δ'] zu seinem mannbahren Jahren kommen, hat er gleich seinen Vorfahren sich des Frauenzimmers bedienet, unter allen aber liebet er Eumeniam eine Griechin, als welche ihm den ersten Printzen geboren, und sonsten gar ammuhtig in Ihrem Wesen ist. Dieser älteste Printz hält sich anitzo beym Vater im Felde auf, hat das 20ste Jahr schon erreicht, und die Sultanin Eumenia hat laut jüngsten Briefen Ordre bekommen, zusambt dem andern Printzen von 12 Jahren nach Adrianopel zu erheben». Καὶ πὺ κάτω, στὸ τμῆμα πὺ ἐπιγράφεται «Fürstellung des Venetianischen Türkenkriegs in Morea und Dalmatien, von A^o 1680 bis A^o 1688» καὶ στὸ εἰδι-

⁵²) Τὴν πολὺτιμη αὐτὴ πληροφορία τὴ χρωστῶ στὸν καθηγητὴ κ. P. Wittek.

⁵³) Thesaurus exoticorum Oder eine mit eine Russländischer Raritäten und Geschichten Wohlbersehene Schatzkammer... von Everhardo Gvernero Hapellio, [Hamburg, 1688], σ. 19α.

κὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Κρήτη⁵⁴: «Die Einwohner sind heut gar faule Leute, ausser die so genandte Sfakioten, welche grossmüthig und tapffer sind. Aus denen ihm der itzige Türkische Kayser seine oberste Sultanin, E u m e n i a genannndt, erkieset hat».

Φαίνεται ὅμως πὼς τὸ ἀσυνήθιστο αὐτὸ ὄνομα *Εὐμενία* γρήγορα παραμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς στὸ κοινότερο *Εὐγενία*. Γιὰ πρώτη φορὰ συναντήσαμε τὸ *Εὐγενία* στὸ βιβλίο *Anecdotes ou Histoire Secrète de la Maison Ottomane*, A Amsterdam, Par la Compagnie, 1722, βιβλίο ἀπὸ δεύτερο χέρι κι' αὐτό, πὸν τὸν τόμο IV, σ. 110 — 111, γράφει: «... L'odalisque Zachî [γράφει: Hasseki] étoit celle qui plaisait le plus au Sultan: elle avoit été enlevée en mille six cens quarant - sept au sac de Retimo en Candie. La Validé en avoit fait present elle - même à son fils, qui lui avoit témoigné beaucoup de bontez, & lui avoit donné le nom qu'elle portoit, qui veut dire chere, au lieu de celui d' Eugenie, qu' elle avoit reçû de ses parens.» Καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες μελετητὲς ξέρουν μονάχα ἢ προτιμοῦν τὸ ὄνομα *Εὐγενία*. Ἔτσι ὁ Β. Ψιλᾶκης τὴν ὀνομάζει *Εὐγενία*⁵⁵ παραπέμποντας στὰ γραφόμενα τοῦ Hammer γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ῥεθέμνου καὶ τὴν αἰχμαλωσία της, ὅπου μολαταῦτα δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα αὐτό⁵⁶. Ὁ Ν. Κ. Β., δημοσιεύοντας τὴ χαλκογραφία τοῦ Larmessin, γράφει⁵⁷ πὼς σ' αὐτὴν ἢ σουλτάνα «ἀποκαλεῖται *Εὐμενία* προφανῶς κατὰ διαστροφὴν τοῦ πραγματικοῦ ὀνόματός της» πὸν δέχεται πὼς εἶναι τὸ *Εὐγενία*. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Ν. Σταυρινίδης, πὸν ἔχει ὑπόψει του καὶ τὴν ἐπιγραφή τῆς χαλκογραφίας καὶ τὰ γραφόμενα τοῦ Ψιλᾶκη, διστάζει τελικὰ μεταξὺ τῶν δυὸ ὀνομάτων *Εὐμενία* καὶ *Εὐγενία*, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πὼς «*Εὐμενία* δὲν ὑπάρχει στὸ χριστιανικὸ ὀνοματολόγιο»⁵⁸. Πιστεύω ὅμως

⁵⁴) Ibid., σ. 168β.

⁵⁵) Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σ. 296.

⁵⁶) Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ κι' ὁ Ν. Σταυρινίδης, «Πατρις» Ἡρακλείου, 4 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 34). Πιθανῶς ὁ Ψιλᾶκης εἶχε ὑπόψει του κάποια μετάφραση τῆς ἱστορίας τοῦ Hammer μὲ προσθήκες καὶ σημειώσεις. Πραγματικά, στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ J. Hellert (*Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours* par J. de Hammer... trad. de l' allemand par J. J. Hellert, Paris, τόμ. 11, 1838, σ. 164—165, σημ. 1) ὑπάρχει ἢ προσθήκη πὼς ἢ σουλτάνα λεγόταν *Εὐγενία*, μὲ παραπομπὴ στὰ *Anecdotes segretti*, 1. VIII, δηλαδὴ στὰ *Anecdotes ou Histoire secrète de la Maison Ottomane* πὸν ἀναφέραμε παραπάνω. Ἐπειδὴ ὁ Ψιλᾶκης παραπέμπει στὸ Hammer μὲ τὸν σφριμὸ XI, ὑποθέτω πὼς ἔννοεῖ ἀκριβῶς τὸν 11ο αὐτὸ τόμο τῆς μετάφρασης τοῦ Hellert.

⁵⁷) Ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, σ. 5.

⁵⁸) Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π.

πὸς δισταγμὸς δὲ χωρεῖ κανεῖς : οἱ σύγχρονες πηγές μονάχα τὸ ὄνομα *Εὐμενία* μᾶς μαρτυροῦν, πὸν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἀσυνήθιστο, παραλλάχτηκε ἔπειτα στὸ κοινότερο *Εὐγενία*, ἐνῶ, ἂν τὸ *Εὐγενία* ἦταν τὸ γνήσιο, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ παραφθοαρῇ, καὶ μάλιστα ἀπὸ Εὐρωπαίους (πὸν τοὺς ἦταν οἰκεῖο τὸ Eugénie, ἄγνωστο ὅμως τὸ Eumenie), στὸ σπάνιο *Εὐμενία*. Μὰ ἐκεῖνο πὸν ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τὴ γνησιότητα τοῦ ὀνόματος *Εὐμενία* εἶναι τὸ γεγονὸς πὸς καὶ σήμερον ἀκόμη τὸ ὄνομα αὐτὸ—πὸν δὲν εἶναι ἀνύπαρκτο ὡς βαπτιστικό, ὅπως νομίστηκε⁵⁹—ἀκούεται στὴν περιφέρεια τοῦ Ῥεθέμνου⁶⁰. Εὐμενία λοιπὸν καὶ ὄχι Εὐγενία λεγόταν ἡ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα.

Ἦχι ὅμως μονάχα τὸ βαπτιστικό ὄνομα τῆς Εὐμενίας, μὰ καὶ τὸ οἰκογενειακὸ τῆς ἐπίθετο μᾶς διασώθηκε, πρᾶμα ἐξαιρετικὰ σπάνιο γιὰ τὶς γυναῖκες τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ : Μᾶς τὸ παραδίδει μὴ μοναδική, μὰ ἀπόλυτα ἀξιόπιστη πηγή, ὁ Giovanni Battista Donado (1624—1700), πὸν ὑπηρέτησε βάλιλος (πρεσβευτῆς) τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1682 ἕσαμε τὸ 1684 καὶ εἶχε ἔτσι τὴν ἐυκαιρία νὰ γνωρίσῃ ἀπὸ κοντὰ τὴ σουλτάνα καὶ νὰ συγκεντρώσῃ ἐξακριβωμένες πληροφορίες γι' αὐτήν. Ὁ Donado, μετὰ τὴν ἀνάκληση καὶ τὸ γυρισμὸ του στὴ Βενετία, παρουσίασε, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1684, στὴ βενετικὴ Γερουσία τὴν ἐπίσημη ἔκθεση τῆς ἀποστολῆς του, πὸν δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα, τὸ 1872, ἀπὸ τὸ αὐτόγραφό του⁶¹ καὶ πὸν ἀντίγραφό τῆς σώζεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας⁶².

⁵⁹ Τὸ *Εὐμενία* ἀνήκει σὰ κύρια ὀνόματα πὸν πλάστηκαν ἀπὸ ἀφηρημένα ὀνόματα ἀρετῶν (ὅπως Εὐσεβία, Ὑπομονή κ.τ.δ.). Μὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀρσενικὸ *Εὐμένιος* ἦταν εὐκόλο νὰ σχηματιστῇ, ὅπως συμβαίνει μὲ πολυάριθμα παρόμοια ὀνόματα. Τὸ *Εὐμένιος*, στὴν ἀρχὴ ἐθνικὸ ὄνομα (βλ. Pape-Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen³, I, σ. 413 καὶ Pauly-Wissowa, R. E., τ. 6 (1907), σ. 1105—1114), ἔγινε ὕστερα χριστιανικό. Γνωστὸς μάλιστα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης εἶναι ὁ μητροπολίτης Γόρτινος Εὐμένιος (7ος αἰ.), πὸν ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ τὴ μνήμη του στὶς 18 Σεπτεμβρίου (βλ. πρόχειρα : Ἑμμανουὴλ Α. Πετράκι, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, μέρος Α', Ἡράκλειον, 1925, σ. 86—89 καὶ γιὰ τὶς ἀκολουθίες του Louis Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles, 1926, σ. 50 καὶ 296).

⁶⁰ Ἀναφέρω συγκεκριμένα τὰ χωριά Ἀργυρούπολη, Ρούστικα, καὶ Κάτω Βαρσαμόνερο τῆς ἐπαρχίας Ῥεθύμνης.

⁶¹ Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettimo raccolte ed annotate da Nicolò Barozzi e Guglielmo Berchet. [Serie V]. Turchia. Volume unico—Parte II, Venezia, 1872, σ. 287—355 : «Relazione del nobile uomo Giambattista Donado quondam Nicolò del suo bailaggio a Costantinopoli...» κλπ. (τὸ κείμενο ἀπὸ σ. 293 κ. ἔξ.).

⁶² Βλ. *ibid.*, σ. 291. Βλ. καὶ τὴν καταγραφή του ἀπὸ τὸ Σπυρ. Μ. Θεο-

Στὴν ἔκθεσή του λοιπὸν αὐτὴν ὁ Βενετὸς βιάιλος, ἐκεῖ ποὺ δίδει, στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σ. 300 κ. ἔξ.) πληροφορίες γιὰ τὸ σουλτάνο Μεχμέτ Δ΄ καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν «Kasachi regnante» (σ. 305—307), δηλαδὴ τὴ Gülnâs - Εὐμενία, καὶ μᾶς λέει, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, πὼς προερχόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια *Verzizzi* (δηλαδὴ *Βεργίτση*) τοῦ Ῥεθέμνου. Παραθέτω τὴ σχετικὴ περικοπή:

«...*Questa è donna che nata in Retimo dalla casa Verzizzi, la sorte con scherzo di suo potere la trasse dalle rovine del patrio suolo in condizione di schiava infelice per trasportarla sul Turco soglio Regina ; l' età sua poco è inferiore a quella del Sultano marito, di taglia poco più che mezzana, piuttosto bella che formosa, d' animo risoluto, feroce e superiore a quello del marito...*»⁶³ κλπ.

Πραγματικά, μιὰ πηγὴ σύγχρονη ἀκριβῶς μὲ τὴ γέννηση τῆς Εὐμενίας, ἡ ἐπίσημη ἀπογραφὴ τῶν οἰκογενειῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὰ 1644 ποὺ περιέχεται στὸ Χρονικὸ τοῦ Trivan καὶ ποὺ ἔχει δημοσιευτῆ σὲ προηγούμενο τόμο τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»⁶⁴, ἀναφέρει ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες τοῦ Ῥεθέμνου καὶ δυὸ οἰκογένειες Βεργίτση: μιὰν ποὺ συγκαταλεγόταν στὶς εὐγενεῖς κρητικὲς οἰκογένειες (*nobili Cretensi*)⁶⁵ καὶ μιὰν ἄλλη ποὺ ἀνήκε στὶς ἀστικὲς (*cittadini*)⁶⁶. Μὰ κι' ὁ Μαρκῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς συγκαταριθμεῖ τοὺς Βεργίτσηδες στὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τοῦ Ῥεθέμνου:

τ ὁ κ η, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς, «Ἑλληνικά», τόμ. 4 (1931), σ. 183, ἀριθ. 79 (=Χφ ἀριθ. σειρᾶς 651, κατατάξ. 8580). Ὁ Θεοτόκης, ποὺ πρόσεξε καὶ σημειώνει τὴν εἶδηση γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τῆς σουλτάνας καὶ τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τὸ Ῥέθεμνος, δὲν ἤξερε πὼς ἡ ἔκθεση τοῦ Donado εἶχε ἐκδοθῆ πρωτύτερα ἀπὸ τοὺς Barozzi—Berchet (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση). Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ῖ δ η ς, ἐφημ. «Πατρὶς» Ἡρακλείου 5 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 35), ποὺ νομίζει γι' αὐτὸ πὼς πρῶτος ὁ Θεοτόκης ἀνακάλυψε τὴν ἔκθεση καὶ τὴν πληροφορία.

⁶³) N. Barozzi - G. Berchet, ὁ. π., σ. 305. Καὶ ὁ N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, τόμ. IV, 1911, σ. 227, χαρακτηρίζοντας τὴ σουλτάνα ὡς «*Tochter des Edelmanns Verzizi von einer Frau aus dem Volke*», ἔχει πηγὴ τὴν ἔκθεση τοῦ Donado, ποὺ τὴ μνημονεύει φυσικά κι' ὁ J. Deny στὸ ἄρθρο του τῆς *Encyclopédie de l' Islam* ποὺ ἀναφέραμε στὴ σημ. 1.

⁶⁴) Μ. Ί. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 3 (1949), σ. 35—59.

⁶⁵) *Ibid.*, σ. 56, ἀριθ. 45: *Vergici*.

⁶⁶) *Ibid.*, σ. 56, ἀριθ. 40: *Vergici*.

Βαρσῶχοι καὶ Βεργίτζηδες, Λομπάρδοι, Πατελλάροι⁶⁷, ἀναφέρει μάλιστα ῥητὰ σὰν ξακουστὸ γέννημα τῆς πόλης αὐτῆς τῶν γραμμάτων καὶ τὸ «δοττόρο» Γεώργιο Βεργίτση⁶⁸. Μπορεῖνὰ θεωρηθῆ βέβαιο πὼς στὴν ἴδιαν αὐτὴ ῥεθεμνιώτικη οἰκογένεια ἀνήκουν καὶ οἱ Κρητικοὶ Βεργίτσηδες τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα, πὺν διάπρεψαν στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία σὰν ἔξοχοι καλλιγράφοι, ἀντιγραφεῖς χειρογράφων ἢ λόγιοι, ὅπως ὁ Γεώργιος Βεργίτσης, ὁ Ἄγγελος Βεργίτσης (Ange Vergèce, † 1569), ὁ γιὸς του Νικόλαος († 1573), ὁ ἀνιψιὸς του Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Πέτρου⁶⁹. Ἡ οἰκογένεια λοιπὸν τῆς σουλτάνας Εὐμενίας ἦταν σημαντικὴ. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιθανώτατα ἐξηγεῖ τὴ διάσωση τοῦ ὀνοματεπωνύμου τῆς: φαίνεται πὼς ἡ ἀρπαγὴ τῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἶχε κάμει ἐντύπωση καὶ εἶχε στοιχίσει πολὺ στοὺς δικοὺς τῆς, πὺν θὰ ἐνδιαφέρθησαν καὶ θὰ βρῆκαν τρόπο νὰ παρακολουθήσουν τὴν τύχη τῆς. Ἄν ἦταν ἀπὸ ἄσημη οἰκογένεια, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ διασωθῆ τὸ ὄνομά τῆς.

Δ.

Ἦτοτερα ἀπὸ ὄλες τὶς παραπάνω ξένες πηγές καὶ μαρτυρίες γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ὀνοματεπώνυμο καὶ τὴν κρητικὴ καταγωγὴ τῆς σουλτάνας Gülnüş—Εὐμενίας Βεργίτση, εἶναι καιρὸς νὰ δοῦμε τώρα καὶ τὶς ἐλληνικές. Καὶ ἡ μόνη ἑλληνικὴ πηγὴ πὺν ἔχει ὑποδειχθῆ ἴσαμε σήμερα εἶναι ἓνα ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι πὺν μᾶς σώζει ἴσαμε σήμερα ἢ προφορικὴ παράδοση. Πρῶτος, ὅσο ξέρω, ὁ Βασίλειος Ψιλᾶκης, σ' ἓνα

⁶⁷) Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (ἔκδ. Ἁγαθ. Ξηρουχάκης), σ. 586, στ. 6.

⁶⁸) Ibid., σ. 587, στ. 11.

⁶⁹) Τὶς εἰδήσεις γιὰ τοὺς Κρητικοὺς λογίους Βεργίτσηδες τὶς ἔχει συγκεντρώσει ὁ Σπ. Π. Λάμπρος, Συμβόλαιον περὶ ἰδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν Φλωρεντία τῷ 1551, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 2 (1905), σ. 199—208 (βλ. σ. 203—205, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία). Ἄπὸ τὴ μεταγενέστερη βιβλιογραφία σημειώνομε: Émile Legrand, Bibliographie Hellénique...aux XVe et XVIe siècles, Paris, τόμ. 4, 1906, σ. 60—66 (ἀριθ. 582)—M. Vogel—V. Gardthausen, Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig, 1909, σ. 2—6, 71, 346 καὶ 382—383.—Hubert Pernot, Études de littérature grecque moderne, Paris, 1916, σ. 176—193 (γιὰ τὸν Ἄγγελο καὶ Νικόλαο Βεργίτση).—Γ. Σ. Βερενιώτης, Δύο ἑλληνισταὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, «Νέα Ἑστία», τόμ. 1 (1927), σ. 269—271 (Α'. Ἄγγελος Βεργίτσης) καὶ 347—349 (Β'. Νικόλαος Βεργίτσης).—A. Dain, Commerce et copie de manuscrits grecs, «Humanisme et Renaissance», τόμ. IV (1937), σ. 395—410 (= ἐπιστολὴς τοῦ Ἀγγέλου Βεργίτση). Τὸ ἐπώνυμο Βεργίτσης διατηρεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα στὸ νομὸ Ῥεθύμνης καὶ συγκεκριμένα στὰ χωριά Ἀσυράτους Μυλοποτάμου, Βισαγῆ Ἀμαρίου καὶ Βρύσες Ἁγ. Βασιλείου.

του άρθρου δημοσιευμένο τὸ 1892⁷⁰, καὶ ἔπειτα στὸ βιβλίον του «Ἱστορία τῆς Κρήτης»⁷¹ ὑπόδειξε τὸ τραγούδι αὐτό, τὸ συσχέτισε μὲ τὴν Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα καὶ παράθεσε μιά του παραλλαγή πού τὴν πῆρε, καθὼς μᾶς λείει, ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη συλλογὴ τοῦ Παύλου Γ. Βλαστοῦ. Παραθέτω ἐδῶ τὴν παραλλαγή αὐτὴ ὀρθογραφικὰ ἀποκαταστημένη :

*Μιὰν Κυριακὴν καὶ μιὰν ἀγῆ, μιὰν ἑορτὴ μεγάλη
ἐπῆραν τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ τὲς τρεῖς του θυγατέρες.*

*Στὴν Κρήτη σκλαβωθήκανε, μὲ τὰ καράβια φεύγουν
κ' ἡ μάνα, κύρης κ' ἐδικοὶ κλαῖνε καὶ δὲν ἀρνεύουν.*

5 *Τὴν πρώτη, τὴν καλύτερη, τὴν ἄσπρη περισσότερα
μὲ τὸ ἄδεοφῆδες τῆς τοῖ δυὸ στὴν Πόλιν τὲς ἐφέρα.*

*Δέκα πασάδες τὲς λαλοῦν καὶ δέκα βεζιράδες
καὶ δεκοχτὼ ρεῖζῆδες τοῦ βασιλιᾶ τὲς πῆγαν.*

Τὴ μιὰν ἐπῆρεν ὁ πασαῖς, τὴν ἄλλην ὁ βεζιρῆς

10 *καὶ τὴν ὀλοκαλύτερη ὁ βασιλιᾶς τὴν πῆρε.*

*Κι' ὄντες τὴν ἀνεβάζανε στοῦ βασιλιᾶ τὲς σκάλες,
ἐτρέχανε τὰ μάγια τῆς ὡσὰν τοῖ κουτσουνάρες.*

*Στρέφει' ὀμπρός κι' ὀπίσω τῆς νὰ ἴδῃ ἄπο τοὺς δικούς τῆς,
κιανένα δὲν ἐγνώρισε, μόνον τὸν ἀδεοφό τῆς!*

15 *«— Ἀμ», ἀδεοφέ μου, στὸ καλὸ καὶ στὴ καλὴ τὴν ὥρα,
ὀποῦ νὰ ραῖν' ἡ στράτα σου τρανιάφυλλα καὶ ρόδα!*

*Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, προσκύνα μου τὸν κύρη
καὶ ἄπε του πὼς ὁ βασιλιᾶς γυναιῖκα του μὲ πῆρε.*

Θέλει γενιὰ χριστιανικὴ καὶ φλέγ' ἀπὸ τὴν Κρήτη.

20 *Μ' ἀφήνω καὶ παραγγελιὰ τῶν ἐδικολογιῶ μου
νὰ πολεμοῦνε τὴν Τουρκιὰ καὶ νὰ τήνε ζυγώνουν,
γιατ' ἤρθενε μ' ἐπιβουλιὰ, σκλαβώνει καὶ τουρκεύγει
καὶ σὰν τὸ Χάο' ἀλύπητα σκοτώνει, μακελλεύγει.*

Τὴν ἀδεοφῆ μου τὴ Ζαμπιά μὴ μοῦ τὴ χαιρετήξῃς,

⁷⁰) Β. Ψιλᾶκη, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βορειᾶ (ἱστορικόν), περιοδ. «Ἑβδομάς», ἔτ. Θ' (1892), ἀριθ. 8 (22 Φεβρουαρίου), σ. 1—2 Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὸ βιβλίον: Ζαμπελίου καὶ Κριτοβουλίδου, Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Κονδυλάκη, ἐν Ἀθήναις, 1893, διαβάζομε στὸ σχετικὸ μέρος γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ῥεθέμνου τὸ 1646 (σ. 263): «...Φοβερὰ σφαγὴ καὶ αἰχμαλωσία ἐπικολούθησε, τότε δ' ἡχμαλωτίσθησαν καὶ αἱ περικαλλεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βορῶ, τῶν ὁποίων τὴν τύχην θρηγεῖ περισωθὲν δημῶδες ἄσμα». Εἶναι πιθανὸν πὼς ὁ Κονδυλάκης εἶχε ὑπ' ὄψει του τὸ ἄρθρον τοῦ Ψιλᾶκη.

⁷¹) Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', ἐν Χανίοις, 1909, σ. 293—296.

25 γιατί μοῦ καταριόυτονε Τοῦρκος νὰ μὲ φιλήση,
νὰ κάμω Τοῦρκους ἐδικούς και τὸν πασᾶ κουνιάδο
και τὸ μεγάλο βασιλιὰ ἄντρα νὰ τότε πάρω.

Κ' ἐπιάστηκεν ὁ λόγος της σὰν τοῦ μητροπολίτη,
σὰν τοῦ παπᾶ ὄντες λειτουργᾶ, τοῦ διάκ' ὄντες διαβάζη».

Εἶναι ὅμως γνήσιο τὸ τραγοῦδι αὐτὸ πὸν παράθεσε ὁ Ψιλᾶκης ; Καὶ ἀναφέρεται ἄραγε, ὅπως ὑποστήριξε, στὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐμενίας Βεργίτση ; Αὐτὸ τὸ δέχτηκαν οἱ νεώτεροι μελετητές⁷², χωρὶς νὰ τὸ συζητήσουν καθόλου καὶ χωρὶς νὰ φέρουν κανένα στοιχεῖο πὸν νὰ ἐπιβεβαιώνη τὸ συσχετισμό. Γιὰ ν' ἀπαντήσωμε ὅμως μὲ βεβαιότητα στὰ δυὸ αὐτὰ ἐρωτήματα, δὲν ἔχομε παρὰ νὰ μελετήσωμε συστηματικὰ τὶς πανελλήνιες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὸ θὰ κάμωμε παρακάτω, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἔχει γίνει ἴσαμε τώρα.

Στὸ Λαογραφικὸ Ἄρχειο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι συγκεντρωμένες (Ἐπύλλια 3,7: Ἡ θυγατέρα τοῦ πρωτοπαπᾶ) 17 παραλλαγές τοῦ παραπάνω τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 11 εἶναι δημοσιευμένες καὶ οἱ 6 ἀνέκδοτες. Παραθέτω κατάλογό τους μὲ τὶς συντομογραφίες πὸν θὰ χρησιμοποιοῦ παρακάτω γιὰ τὴν καθεμίᾳ.

Βάρν. = Ὁ Μοριᾶς. Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἄρχειο (Ὑλη 503). [Ἀπὸ τὴ Βάρνα, μὲ 19 στίχους].

Κάρπ. = Ἡ αἰχμάλωτος (Μ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Καρπαθιακὰ Μνημεῖα. Α'. Δημοτικὰ τραγοῦδια Καρπάθου, Ἀθήναι, 1928, σ. 258, ἀριθ. 62). [Στίχοι 12].

Κέρκ.¹ = Μαλβίνας Ἰ. Σαλβάνο, Τραγοῦδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικὰ Ἀργυράδων Κερκύρας, «Λαογραφία», τόμ. 9 (1926), σ. 176—177, ἀριθ. 47. [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαρσθιά, στίχοι 31].

Κέρκ.² = Τῆς ἰδίας, ὁ. π., σ. 177—178, ἀριθ. 48. [Στίχοι 28].

Κέρκ.³ = Τῆς ἰδίας, ὁ. π., σ. 178—179, ἀριθ. 49. [Στίχοι 30].

Κέρκ.⁴ = Ἡ θυγατέρα τοῦ πρωτοπαπᾶ (Δημοτικὰ ἀνέκδοτα Κερκύρας συλλεγέντα ὑπὸ Γεωργίου Ἀρ. Κοντοῦ, τόμος πρῶτος, φυλλάδιον πρῶτον, ἐν Κερκύρα, 1877, σ. 14—16, ἀριθ. 11). [Στίχοι 42].

Κέρκ.⁵ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἄρχειο (Ὑλη 2678, συλλογὴ Παύλου Λάμπρου, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα). [Στίχοι 22].

Κρ.¹ = Ἡ αἰχμάλωτος (Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα), «Παρνασσός», τόμ. 7 (1883), σ. 771—772. [Ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ἰω. Ν. Ζωγραφάκη, ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο

⁷² Ἰ. Κονδυλάκης, ὁ. π., σ. 263, Μ. Γ. Δ. στὴ ΜΕΕ, τόμ. 7 (1929), σ. 552α, ἄρθρ. *Βοριᾶς, παπᾶς*, Παναγ. Κ. Κριάρης, Ἱστορία τῆς Κρήτης (νέα) ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Ἀθήναις, τόμ. 2, 1931, σ. 23 (πὸν παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Κονδυλάκη), Ἰ. Δ. Μουρέλλος, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης, τόμ. 1, 1931, σ. 31—33 (πὸν παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Ψιλᾶκη καὶ ἀναδημοσιεύει τὸ τραγοῦδι), Ε. Γ[ενεράλις] στὴ ΜΕΕ, τόμ. 19 (1932), σ. 562α, ἄρθρ. *Παπᾶ - Βορῆς* καὶ Ν. Σταυρινίδης, ἐφημ. «Πατρὶς» Ἡρακλείου 3 Ἀγούστου 1950 (ἀριθ. 33).

- Κρήτης, στίχοι 23]. Ἀνοδημοσιεύεται : Ἰωάννου Ν. Ζωγραφάκη, Γλωσσικὴ ἕλη ἐκ Κρήτης, «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος», τόμ. 31 (1907—1908), σ. 151, ἀριθ. 13. [Στίχοι 22, παραλείπεται ὁ 23ος τῆς προηγούμενης ἐκδοσης].
- Κρ.*³ = Ἡ θυγάτηρ τοῦ Παπᾶ - Βεργῆ (Τοῦ ἰδιοῦ, ὁ. π., σ. 125, ἀριθ. 6). [Ἀπὸ τῆ Ῥογδιά, στίχοι 11].
- Κρ.*⁸ = Β. Ψιλᾶκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ Βορειᾶ, «Ἑβδομάς», ἔτος Θ', ἀρ. 8 (22 Φεβρουαρίου 1892), σ. 1 — 2. [Ἀπὸ τῆ συλλογῆ Παύλου Γ. Βλαστοῦ, στίχοι 29]. Ἀνοδημοσιεύεται : Βασιλείου Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐν Χανίοις, τόμ. Β', 1909, σ. 294, Ἰ. Δ. Μουρέλλου, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης, τόμ. 1, 1931, σ. 31—32 κ. ἄ.
- Κρ.*⁴ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (1381Α, σ. 180—181, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξω Ποτάμιο Λασιθίου, συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1939). [Στίχοι 24].
- Κρ.*⁵ = Ἡ κόρη τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ, «Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος», (ἐκδ. Γ. Δαφέρμος, Ῥέθυμνο Κρήτης), ἔτ. ΣΤ' (1930), ἀριθ. 132 (15 Ἰουνίου) σ. Ζ'. [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Καμαριώτης Μυλοποτάμου, στίχοι 18].
- Κρ.*⁶ = Μ. Ἀλεφαντινός, Ἡ ἀρπαγὴ χριστιανοπούλας ὑπὸ τῶν Τούρκων (στὸ ἴδιο περιοδικό, ἔτ. Ζ' (1931), ἀριθ. 147 (1 Φεβρουαρίου), σ. Ζ'). [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἅγιος Ἰωάννης Μυλοποτάμου, στίχοι 14].
- Κρ.*⁷ = Ἡ παντρεῖα (στὸ ἴδιο περιοδικό, ἔτ. Θ' (1933), ἀριθ. 209 (1 Σεπτεμβρίου), σ. Ζ'). [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀργυρούπολη Ῥεθύμνου, στίχοι 10].
- Κρ.*⁸ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (1381 Β, σ. 44, ἀπὸ τὸ χωριὸ Βραχάσι Μεραμπέλλου, συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1939). [Στίχοι 9].
- Κρ.*⁹ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ἀριθ. 132—89—88, συλλέκτης Δεινάκης). [Στίχοι 6].
- Νάξ.* = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ἀριθ. 380—21—18, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀπεράθου Νάξου). [Στίχοι 12].

Καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὸν παραπάνω κατάλογο, ἔννια παραλλαγές ἀπὸ τὶς δεκαεφτά προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη, πέντε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μιὰ ἀπὸ τὴν Κάρπαθο, μιὰ ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ μιὰ, τέλος, ἀπὸ τὴ Βάρνα. Ἡ ἔκτενέστερη ἀπ' ὅλες εἶναι ἡ *Κέρκ.*⁴, μὲ 42 στίχους, καὶ ἡ συντομώτερη ἡ *Κρ.*⁹, μὲ 6 μόνο στίχους. Οἱ ὄμιες σ' ὅλες τὶς παραλλαγές εἶναι σπάνιες καὶ σποραδικές, πρᾶμα ποὺ δείχνει πὼς ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ τραγουδιοῦ ἦταν ἀνομοιοκατάληκτη. Ὅχι μόνο ἀπὸ ἀποψη γεωγραφικῆς κατανομῆς, μά, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου, οἱ παραλλαγές πρέπει νὰ διακριθοῦν σὲ δυὸ ὁμάδες: τὶς κρητικὲς καὶ τὶς κερκυραϊκὲς¹². Γι' αὐτὸ παραθέτομε ἀπὸ τὶς κρητικὲς, μετὰ τὴν παραπάνω παραλλαγὴ τοῦ Ψιλᾶκη (*Κρ.*⁸), ἄλλη μιὰ ἀκόμη παραλλαγή, τὴν *Κρ.*¹, καὶ ἀπὸ τὶς κερκυραϊκὲς δυὸ παραλλαγές, τὴν *Κέρκ.*² καὶ τὴν *Κέρκ.*⁵, διορθωμένες ὀρθογραφικά.

¹² Ἡ *Βάρν.* καὶ ἡ *Κάρπ.* συμφωνοῦν μὲ τὴν πρώτη ὁμάδα, ἐνῶ ἡ *Νάξ.*, πολὺ ἀλλοιωμένη, δὲ μπορεῖ νὰ καταταχθῆ οὔτε στὴ μιὰ ὁμάδα, οὔτε στὴν ἄλλη.

Κρ.¹

- Μιὰν Κυριακὴ ξημέρωμα μὴν εἶχε ξημερώσει
 κι' ὁ ἥλιος ὁ παντοεινὸς μὴν εἶχε βγεῖ νὰ δώση.
 Γρoικῶ τὸν κόρφο κ' ἔμπαζε κάτεργα καὶ καρᾶβια.
 Δὲν εἶν' αὐτάνα Σφακιανὰ μήτε καὶ τοῦ Ρεθέμνον,
 5 μὰ ναι τοῦ καπετὰν πασᾶ ἔπο' μέσα ἔπο'ν τὴν Πόλη.
 Παίρουν μανάδες καὶ παιδιὰ, ἀδέρφια κι' ἀξαδέρφια,
 παίρουν καὶ τοῦ παπᾶ-Βαρδῆ τὴ μιὰν του θυγατέρα,
 τὴν πρώτη καὶ τὴν ὕστερη τὴν μεσοκὴν κοπέλλα.
 Χίλιοι κρατοῦν τὴν κούδα τζη, τρακόσοι τὸ ἀκλουθοῦσι,
 10 ἐκλούθα κι' ὁ παπᾶ-Βαρδῆς κ' ἔδερε τὸ μερούς του.
 —Ποῦ πᾶς, ἀσήμι, νὰ χαθῆς, ποῦ πᾶς, σταυρέ, νὰ λειώσης,
 ποῦ πᾶς, ἀγιοκωστάνινο, ν' ἀλλάξης τ' ὄνομά σου;
 —Στὴ Συῶρη πάω νὰ χαθῶ, στοῦ Γαλατᾶ νὰ λειώσω
 κ' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη ν' ἀλλάξω τ' ὄνομά μου!
 15 Κι' ὄντε τὴν ἀνεβάσαι εἰς τοῦ πασᾶ τὴ σκάλα,
 ἐτρέχασιν τὰ μάτια της ὡσὰν τὴν κουτσουνάρα.
 «—Ἄμ', ἀφεντάκη, σὸ καλὸ καὶ σὴν καλὴν τὴν ὦρα
 καὶ νὰ γεμίσ' ἡ σιρότα σου νιραντάφυλλα καὶ ρόδα.
 Κι' ἄμε χαιρέτιξέ μου τοὶ ὄλες μου τὸ ἀδεργάδες,
 20 τὴν ἀδεργή μου τὸ Δενιὸ μὴ μοῦ τὸ χαιρετήσης,
 γιὰτὶ μοῦ καταρίστηκε Τοῦρκος νὰ μὲ φιλήση,
 Τοῦρκο νὰ κάμω πεθερὸ καὶ τὸν καθῆ κουνιαδό
 καὶ τοῦ βεζίρη τὸν ὕγιὸ ἄντρα νὰ τότε πάρω».

Κέρκ.²

- Ἐ βασιλιάς ὁ Μαυριανός, τ' ἄξιο τὸ παλληκάρι,
 τὴν Κορήτην ἐξαγνάντευε, νὰ πάη νὰ τὴνε πάρη
 καὶ τοῦ πασάδες του ἔκραξε καὶ τούσε κουβεντιάζει·
 «Πασάδες, κι' ἂν τὴν πάρετε τὴν ξαηκουσμένη Κορήτη,
 5 θὲ νὰ σᾶς ντύσω στὰ χρυσᾶ καὶ στὰ μαλαματένια,
 θ' ἀλείψω τὸ σπαθάκι σας ὄλ' ἄδολο χρυσάφι».
 Τρεῖς χρόνους τοῦ συμμαζῶνε, ὥστω νὰ τοῦ μαρκάρη.
 Μιὰ Κυριακὴ καὶ μιὰ βραδιὰ κ' ἓνα Σαββάτο βράδυ
 ἐπήρανε μιανὸ παπᾶ τὴν πρώτη του κοπέλλα,
 10 ποῦ ἦτανε δώδεκα χρόνῶ κι' ὁ ἥλιος δὲν τὴν εἶδε.
 Κι' ἐννιὰ πασάδες τὴ βαστοῦν καὶ ἐννιὰ γιανιτσαρέοι
 καὶ δεκοχτὼ βεζίρηδες, σ' ἐνοῦ πασᾶ τὴν πᾶνε.
 Κι' ὄντας τὴν συνεβράνανε τῆ Πόλης τὸ μπουγάζι,
 τὰ δέντρα ἐστιζακίζονταν καὶ τὰ βουνὰ ἐδακρούζαν

- 15 και τὰ σενιάλα τ' οὐρανῶ ἀντίσταυρα ἐγυρίζα.
 Νάστονε κι ὁ καλὸς παπὰς στὴ σκάλα κι' ἀνεβαίνει.
 Χίλια δίνει νὰ τήνε ἰδῆ, χίλια νὰ τοῦ μιλῆση
 κι' ἂν εἶναι γιὰ τὴ ξαγορά, χιλιάδες και μυριάδες.
 Κ' ἐκείνη ἀποκοίθηκε μὲ τὴν καρδιὰ καημένη:
- 20 «Σύρε, πατέρα, στὸ καλὸ και στὴν καλὴ τὴν ὥρα,
 και μένα μὴ μὲ καρτερῆς και μὴ μ' ἀπαντωχαίνης.
 Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, τὰ γκαρδιακά μου ἀδρέφια,
 τὴν ἀδρεφὴ μου τὴ μικρὴ μὴ μου τὴ χαιρετήσης,
 ποὺ νὰ τὴ φάη ἢ ἀμοιριά, μοῖρα νὰ μὴ γνωρίση.
- 25 Τί αὐτὴ μὲ καταράστηκε τοὶ τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου,
 ἢ μιὰ ἦταν τοῦ Βαγγελισμοῦ, κ' ἢ ἄλλη τοῦ Βαγιῶνε
 κ' ἢ τρίτη ἢ καλύτερη, ποὺ ἦτανε ἀρχὴ τοῦ χρόνου,
 Τοῦρκος νὰ μὲ στεφανωθῆ, βεζίρης νὰ μὲ πάρη».

Κέρκ.⁵

- Ὁ βασιλιάς ἐκάθετο σ' ἓνα ψηλὸ παλάτι,
 τὴν Κρήτη ἐφοβέριζε γιὰ νὰ τὴν πολεμήση,
 και τοὺς πασάδες ἔκραξε νὰ τοὺς ψαγρορωτήση:
 «Πασάδες, κι' ἂν τὴν πάρειτε τὴν παινεμένη Κρήτη,
 5 νὰ σᾶς ἐνδύσω δλόχρυσους κι' ὄλο μαργαριτάρια,
 νὰ δέσω τὰ σπαθάρια σας, στ' ἀσήμια, στὰ λογάρια».
 — Ἀφέντη, δῶσ' μας τὸν λαὸν και θέλομεν τὴν πάρει».
 Τρεῖς χρόνους τοὺς ἐμάζωνε και μαζωμοὺς δὲν εἶχαν,
 τρεῖς χρόνους τοὺς μαρκάριζε, μαρκαρισμοὺς δὲν εἶχαν.
- 10 Ἐπήγανε κι' ἀράξανε στὴν παινεμένη Κρήτη.
 Στὸν πρῶτο μποῦροδο πῶδωκαν ἐπήσανε τὴ χώρα,
 ἐπῆσαν τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ τὴν πρώτη θυγατέρα.
 Κι' ὁ ἀφέντης της τὴν ἀρωτᾶ, κι' ὁ ἀφέντης της τῆς λέγει:
 «Μοῦ φεύγεις, θυγατέρα μου, και δὲν μοῦ παραγγέλλεις;
- 15 — Τί νὰ σοῦ πῶ, ἀφέντη μου, τί νὰ σοῦ παραγγείλω;
 Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, τὰ δυὸ γλυκὰ μ' ἀδελφια,
 τὴν ἀδελφὴ μου τὴ μικρὴ μὴ μου τὴ χαιρετήσης.
 διατὶ μ' ἐκαταριόντανε τὲς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου
 — ἢ μιὰ ἦτον τοῦ Βαγγελισμοῦ, ἢ ἄλλη τῶν Βαγιῶνε,
 20 τὴν τρίτη τὴν καλύτερη μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» —
 σὲ Τοῦρκου χέρια νὰ βρεθῶ, σὲ τούρκικα ν' ἀντίσω,
 Τοῦρκος νὰ μὲ στεφανωθῆ ἀπάνω στὸ κρεββάτι.

Βασιμῆνοι τώρα σ' ὄλες τὶς παραλλαγὲς τοῦ τραγουδιοῦ, δίδομε

τὴν παρακάτω ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του, ξεχωρίζοντας τὰ ἐπεισόδια καὶ τὰ μοτίβα πὸ τὸ ἀποτελοῦν.

Α. Ἐπιδρομὴ τῶν Τοῦρκων.

1. Προετοιμασία τῆς ἐπιδρομῆς: *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁵ (οἱ ἄλλες παραλλαγές παραλείπουν).

Ὁ βασιλιάς, δηλ. ὁ σουλτάνος (ὁ βασιλιάς ὁ Μαυριανὸς *Κέρκ.*², ἕνας πασᾶς *Κέρκ.*³) τάξει θησαυροὺς στοὺς πιασάδες του, ἂν κατορθώσουν νὰ πάρουν τὴν Κρήτη ὕστερα ἀπὸ τριῶν χρόνων προετοιμασίες, ἢ ἐπιδρομὴ ἀρχίζει.

Ἡ: Οἱ Ψαριανοὶ μαθαίνουν ἀπὸ ἕνα πουλάκι πὸ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πόλη πὸς ὁ βασιλιάς διάταξε τὸ βεζίρη νὰ κάψει τὰ νησιά: *Κέρκ.*¹.

2. Ἐπιδρομὴ: *Βάρν.*, *Κάρπ.*, *Κέρκ.*⁴, *Κρ.*¹, *Κρ.*³, *Νάξ.* (οἱ ὑπόλοιπες παραλείπουν).

Ὁ στόλος τοῦ καπετὰν πασᾶ κάνει ξαφνικὴ ἐπιδρομὴ στὴ Σοῦδα (στὸν κόρφο *Κρ.*¹) μὲ σκοπὸ τὴν αἰχμαλωσία: *Κρ.*¹, *Νάξ.*

Ἡ: Οἱ Τοῦρκοὶ κάνουν ἐπιδρομὴ, βομβαρδίζουν καὶ κυριεύουν τὴν Κρήτη: *Κέρκ.*⁴

Ἡ: Οἱ Τοῦρκοὶ πρωτοαποβιβάζονται στὸ Σέλινο (τῆς Κρήτης): *Κρ.*³

Ἡ: Ὁ Ἄλῃ - Πασᾶς κάνει ἐπιδρομὴ ἀπὸ τὸ Σώκαστρο (στὴν Κάρπαθο): *Κάρπ.*

Ἡ: Οἱ Τοῦρκοὶ παίρνουν τὸ Μοριά καὶ τὸ Καϊσέρι: *Βάρν.*

Β. Αἰχμαλωσία¹⁴ τῆς παπαδοπούλας.

1. Οἱ Τοῦρκοὶ στὴν ἐπιδρομὴ τους αὐτὴ αἰχμαλωτίζουν (*Βάρν.*, *Κάρπ.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*³, *Νάξ.*).

Ἡ: 2. Οἱ Τοῦρκοὶ (χωρὶς μνεία ἐπιδρομῆς), στίς 17 τοῦ Γενάρη, τὸ βράδυ τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου (μιὰν Κυριακὴ *Κρ.*³) κλέβουν (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁸):

τὴ μιὰ θυγατέρα (*Βάρν.*, *Κάρπ.*, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁸) (ἢ τὴν πρώτη θυγατέρα (*Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵, *Νάξ.*) ἢ τίς τρεῖς θυγατέρες *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹) τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ (*Κέρκ.*⁵, *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁹) ἢ τοῦ παπᾶ - Βεργῆ (*Κρ.*²) ἢ τοῦ παπᾶ - Βαρδῆ (*Κρ.*¹) ἢ τοῦ παπᾶ - Βιολῆ (*Κάρπ.*) ἢ τοῦ παπᾶ - Μπαλῆ (*Νάξ.*) ἢ τοῦ παπᾶ - Φλουρη (*Κρ.*⁴, *Κρ.*⁸) ἢ τοῦ παπᾶ - Χατζῆ (*Κρ.*⁷) ἢ τοῦ πρωτοπαπᾶ (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴) ἢ ἑνὸς παπᾶ (*Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*²) ἢ τοῦ Παπάζογλου (*Βάρν.*) ἢ τοῦ Χαιρέτη (*Κρ.*⁸).

Γ. Συνοδεία καὶ παράδοση τῆς αἰχμάλωτης.

1. Ἡ μεταγωγὴ τῆς αἰχμάλωτης γίνεται ἀπὸ πολυάριθμη συνοδεία (παραλείπουν: *Κάρπ.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*², *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹, *Νάξ.*) πὸ τὴν ἀποτελοῦν: πέντε πιασάδες καὶ δέκα γιανίτσαροι (*Βάρν.*) ἢ πέντε πασάδες, δέκα γιανίτσαροι καὶ δεκοχτὼ πασόπουλα (*Κέρκ.*⁹) ἢ ἑννιά πασάδες, ἑννιά γιανίτσαροι καὶ δεκοχτὼ βεζίρηδες (*Κέρκ.*²) ἢ δέκα πασάδες, δέκα βεζιράδες καὶ δεκοχτὼ θεϊζήδες (*Κρ.*³) ἢ πέντε πασάδες, ἄλλοι ἕξι πασάδες καὶ δεκοχτὼ γιανίτσαροι (*Κέρκ.*⁴) ἢ χίλιοι πὸν κρατοῦν τὸ φόρεμά της καὶ τρακόσοι πὸν ἀκλουθοῦν (*Κρ.*¹).

2. Ἡ κόρη παραδίδεται στὸ βασιλιά (σουλτάνο): *Κέρκ.*³ (σὰν «κανίσκι ἀπὸ

¹⁴ Ἡ *Κρ.*⁷ μόνη ἀντὶ γιὰ αἰχμαλωσία ἀναφέρει παντρεία.

τὴν Κρήτη», *Κέρκ.*⁴ (τὸ ἴδιο), *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵ ἢ στὸ ῥήγμα (*Κέρκ.*¹) ἢ σ' ἕνα πασᾶ (*Κέρκ.*², *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷)⁷⁵ ἢ στὸν Ἄλῃ (*Κρ.*⁴).

3. Ὅταν ἀνεβαίνει τις σκάλες, τὰ δάκρυά της τρέχουν κρουνοί: *Κρ.*¹, *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁷ (παραλείπουν οἱ ὑπόλοιπες).

4. Παρακαλεῖ νὰ πηγαίνουν σιγά, γιὰ νὰ περιποιηθῆ τὸ παιδί της καὶ νὰ τὸ παραδώσῃ σὲ μὴν πέτρα ριζιμιὰ γιὰ νὰ τὸ φροντίξῃ (*Νάξ.*) ἢ λέει στὴν ἀδερφή της πὼς θὰ σκοτωθῆ γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀτίμωση (*Κρ.*⁹).

5. Ὁ πατέρας της ἀκλουθᾷ ἀπὸ πίσω βαριοθλιμμένος: *Κάρπ.*, *Κέρκ.*³, *Κρ.*¹ (οἱ ἄλλες παραλείπουν).

Δ. Μάταιη ἀπόπειρα τοῦ πατέρα της γιὰ ἐξαγορά της.

(Παραλείπουν: *Κάρπ.*, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁸, *Νάξ.*).

1. Ὁ πατέρας της προσφέρει, μάταια ὅμως, ἄφθονα χρήματα γιὰ νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ: *Βάρν.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴.

⁷⁵Η: 2. Προσφέρεται νὰ πουλήσῃ ὅ,τι ἔχει, ἀκόμη καὶ τὴν παπαδιά του, γιὰ νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ: *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁹

Ε. Ἀποχαιρετισμός της καὶ παραγγελιὰ γιὰ τὴν ἀδερφή της. (Παραλείπουν: *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹, *Νάξ.*)

1. Ἡ κόρη τότε ἀποχαιρετᾷ τὸν πατέρα της (*Βάρν.*, *Κάρπ.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*⁴) ἢ τὸν ἀδερφό της—τὸ μόνο δικό της ποῦ ἀναγνωρίζει νὰ στέκῃ κοντά της—(*Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) ἢ τὸν ξάδερφό της (*Κρ.*⁷) ἢ τὴν Ἄραιοῦσα (*Κρ.*²).

2. Τοῦ παραγγέλλει νὰ τῆς χαιρετᾷ τὴ μάνα καὶ τὰ ἀδέρφια της ὅλα (νὰ τὰ στολίσῃ μὲ τὰ δικά της προικιά *Κρ.*⁴), ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀδερφή της τὴ Ζαμπιά (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷) ἢ τὸ Ζαμπιδό (*Κρ.*⁴) ἢ τὸ Λενιδό (*Κρ.*¹) ἢ τὴν ἀδερφή της τὴ μικρὴ (*Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁵) ἢ τὴ μικρότερη (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴) ἢ τὴ δεύτερη (*Κάρπ.*).

3. Κι' αὐτὸ γιὰ τὴν ἀδερφή της αὐτὴ τῆς εἶχε καταραστῆ (στὶς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου, δηλ. τοῦ Ἐθαγγελισμοῦ, τῶν Βαγιῶν καὶ τῆ Λαμπρῆ (καὶ τὴν ἀρχιχρονιά *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*²): *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵—οἱ ὑπόλοιπες παραλείπουν τὸ πότε) νὰ τὴ φιλήσῃ Τοῦρκος (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶), νὰ τὴ στεφανωθῆ Τοῦρκος (*Βάρν.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵), νὰ κάμῃ πεθερὸ καὶ συγγενεὶς Τοῦρκους (*Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) καὶ νὰ πάρῃ ἄντρα τὸ μεγάλο βασιλιά (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) ἢ τὸν πασᾶ (*Κέρκ.*¹) ἢ τὸ βεζίρη (*Κέρκ.*²) ἢ τὸ γιὸ τοῦ βεζίρη (*Κρ.*¹) ἢ νὰ τὴν πάρουν Τοῦρκοι (*Κάρπ.*)—κατὰρα ποῦ ἐκπληρώθηκε (*Κρ.*⁸, *Κέρκ.*⁴).

Μὲ βάση τὴν παραπάνω ἀνάλυση, μποροῦμε νὰ καταρτίσωμε τὸν ἀκόλουθο πίνακα ποῦ μᾶς δείχνει πόσα καὶ ποιά ἐπεισόδια καὶ μοτίβα περιέχει καθεμιὰ παραλλαγὴ, καθὼς καὶ μὲ ποιά σειρά:

Βάρν. : A² B¹ Δ¹ E³ E¹ E²

Κάρπ. : A² B¹ Γ⁵ E² E³

⁷⁵ Ἡ *Κέρκ.*¹ λέει πὼς παραδίδεται στὸ ῥήγμα, ἀλλὰ στὸ τέλος μιλεῖ γιὰ πασᾶ. Ἡ *Κρ.*⁹ πάλι λέει πὼς παραδίδεται στὸν πασᾶ, ἀλλὰ στὸ τέλος ἀναφέρει τὸ μεγάλο βασιλιά.

<i>Κέρκ.</i> ¹ :	A ¹ B ¹ Δ ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.</i> ² :	A ¹ B ¹ Δ ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.</i> ³ :	A ¹ B ¹ Γ ¹ Γ ² Γ ⁵ E ² E ³
<i>Κέρκ.</i> ⁴ :	A ² B ¹ Γ ¹ Γ ² Δ ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.</i> ⁵ :	A ¹ A ² B ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ¹ :	A ² B ¹ Γ ¹ Γ ⁵ Γ ³ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ² :	B ² E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ³ :	B ² Γ ¹ Γ ² Γ ³ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ⁴ :	B ² Γ ¹ Γ ⁴ Δ ² E ² E ³
<i>Κρ.</i> ⁵ :	B ² Γ ³ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ⁶ :	B ² E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ⁷ :	B ¹ Γ ³ E ¹ E ²
<i>Κρ.</i> ⁸ :	B ² Δ ²
<i>Κρ.</i> ⁹ :	A ² B ¹ Γ ⁴
<i>Νάξ.</i> :	A ² B ¹ Γ ⁴

Ἐο παραστατικὸς αὐτὸς πίνακας μᾶς βοηθεῖ στὴν ἀξιολόγηση τῶν παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ. Ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπ' αὐτὸν, οἱ πληρέστερες παραλλαγές εἶναι οἱ κερκυραϊκὲς καὶ οἱ πρῶτες πέντε κρητικὲς. Ἀντίθετα, οἱ τελευταῖες κρητικὲς (*Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹), καθῶς καὶ ἡ *Νάξ.* καὶ *Κάροπ.*, εἶναι ἔλλιπεις, λιγώτερο ἢ περισσότερο. Παραλείπουν βασικὰ ἐπεισόδια τοῦ τραγουδιοῦ καὶ μάλιστα ἡ *Νάξ.* καὶ ἡ *Κρ.*⁹ εἶναι καὶ σημαντικὰ ἀλλοιωμένες (πρβλ. τὸ ἐπεισόδιο Γ⁴ ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς ξένο πρὸς τὸ τραγούδι). Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση λοιπὸν τοῦ ἀρχικοῦ τραγουδιοῦ πρέπει νὰ στηριχτοῦμε στὶς πρῶτες, τίς καλὲς παραλλαγές. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πὼς ἀνάμεσα στὶς δυὸ κύριες ομάδες τῶν παραλλαγῶν, δηλαδὴ τίς κερκυραϊκὲς καὶ τίς κρητικὲς παραλλαγές, ὑπάρχουν ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς διαφορές. Δυὸ ἀπ' αὐτὲς εἶναι οἱ σημαντικώτερες: Ἡ πρώτη εἶναι πὼς οἱ κερκυραϊκὲς περιέχουν τὸ εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο Α (τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη) ποὺ οἱ κρητικὲς—ἐκτὸς ἀπὸ μιά, τὴν *Κρ.*¹—τὸ παραλείπουν, ἀρχίζοντας ἀμέσως μὲ τὸ ἐπεισόδιο Β (τῆς αἰχμαλωσίας τῆς κόρης). Ἡ δεύτερη διαφορὰ εἶναι πὼς οἱ κρητικὲς μᾶς δίδουν τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τῆς κόρης (ποὺ οἱ κερκυραϊκὲς—ἐκτὸς ἀπὸ μιά, τὴν *Κέρκ.*⁵—τὸν λένε ἀπλῶς πρωτοπαπᾶ) καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς της, τῆς Ζαμπιάς, ποὺ οἱ κερκυραϊκὲς τὸ παραλείπουν. Γενικὰ οἱ κερκυραϊκὲς εἶναι πιὸ ἀναπτυγμένες, μὰ οἱ κρητικὲς ἔχουν περισσότερη ὁμοιογένεια ἀναμεταξύ τους.

Ἐξετάσωμε τώρα ἓνα - ἓνα κατὰ σειρὰ τὰ ἐπεισόδια τοῦ τραγουδιοῦ. Ἡ διάκριση τῶν γνήσιων ἐπεισοδίων, ἐκείνων δηλαδὴ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ σύλληψη τοῦ τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα,

πού δὲν εἶναι παρὰ ἀποτέλεσμα συμφυρμού ἢ παραφθορᾶς, εἶναι βέβαια—ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ὅλα τὰ δημοτικὰ τραγούδια—πρᾶμα πολὺ δύσκολο καὶ λεπτό. Ὅστούσο νομίζω πὼς μπορούμε νὰ κάμουμε τίς ἀκόλουθες διαπιστώσεις.

Τὸ εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο Α, πού δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, δὲ φαίνεται γνήσιο, ἀλλὰ μᾶλλον δανεισμένο ἀπὸ ἄλλα τραγούδια. Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γιατί παρουσιάζεται μὲ τόσο ποικίλες μορφές στὶς παραλλαγές πού τὸ περιέχουν. Οἱ μορφές αὐτὲς εἶναι παρμένες ἀπὸ διάφορα ἄλλα τραγούδια πού μιλοῦν γιὰ ἐπιδρομὲς Τούρκων σ' ἑλληνικὲς χῶρες καὶ αἰχμαλωσίες γυναικῶν⁷⁶. Τὸ ἀρχικὸ τραγούδι πρέπει νὰ ἀρχίζε μὲ τὸ ἐπεισόδιο Β, τὴν ἀρπαγή. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ὅλες οἱ ἄλλες παραλλαγές ἀναφέρουν πὼς οἱ Τούρκοι ἔκλεψαν τὴν πρώτη (ἢ τὴ μιὰ) θυγατέρα τοῦ πατᾶ⁷⁷ καὶ μονάχα ἡ Κρ.⁸ (δηλ. ἡ παραλλαγή τοῦ Παύλου Βλαστοῦ ἢ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Ψιλᾶκη) καὶ ἡ Κρ.⁹ (πού εἶναι πολὺ ἀλλοιωμένη, ὅπως εἶπαμε) μιλοῦνε γιὰ «τρεῖς θυγατέρες», πρᾶμα πού δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ τραγούδι⁷⁸. Τὸ ἐπεισόδιο Γ¹ γιὰ τὴ μεταγωγή τῆς κόρης μὲ πολυάριθμη συνοδεία κλπ. δὲν ἀπαντᾷ ἀποκλειστικὰ στὸ τραγούδι αὐτό, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πού ἔχουν θέμα τὴν αἰχμαλωσία⁷⁹ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Γ². Ἀντίθετα, τὸ Γ² εἶναι ἀσφαλῶς γνήσιο καὶ ἔχει ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς λέει ρητὰ γιὰ τὴν ἀνέλπιστη τύχη πού περιέμενε τὴν αἰχμάλωτη. Ὅσο γιὰ τὸ ἐπεισόδιο Δ, δηλαδή τὴν ἀπόπειρα ἔξαγορᾶς τῆς κόρης ἀπὸ τὸν πατέρα της, παρ' ὅλο πού οἱ παραλλαγές πού τὸ ἔχουν δὲν εἶναι οἱ περισσότερες, εἶναι δύσκολο ν' ἀποκλείσωμε τὴ γνησιότητά του, γιατί ταιριάζει καὶ εἶναι δεμένο τόσο καλὰ μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ τραγουδιοῦ. Τὰ ἐπεισόδια, τέλος, Ε¹—Ε², ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι ἀναμφισβήτητα γνήσια. Τὸ Ε¹ μᾶς λέει, στὶς περισσότερες παραλλαγές, πὼς αὐτὸς πού ἀποχαιρετᾷ ἢ κόρη εἶναι ὁ πατέρας της καὶ στὶς ἄλλες πὼς εἶναι ὁ ἀδερφὸς ἢ ὁ ξάδερφός της⁸⁰ ἢ πρώτη ἐκδοχή, πού μοιάζει καὶ γιὰ πιθανώτερη, συνηγορεῖ καὶ γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ προηγούμενου ἐπεισδίου Δ, ὅπου ὁ πατέρας ἐπίσης παίζει τὸν κύριο ρόλο. Τὸ

⁷⁶) Βλ. ἰδίως τὸ τραγούδι γιὰ τὴν Αἰχμάλωτη Νιόνυφη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας (Κλέφτικα 3,5), καθὼς καὶ τὸ Κλέφτ. 3,18α (Αἰχμαλωσία γυναικῶν ἀπὸ Τούρκους). Ἐπίσης τὸ δεύτερο τραγούδι πού ἐξετάζομε παρακάτω (πρβλ. σημ. 93).

⁷⁷) Γιὰ τὸ γνήσιο τύπο τοῦ οἰκογενειακοῦ του ὀνόματος θὰ μιλήσωμε παρακάτω.

⁷⁸) Ἐτσι ὅσα σχετικὰ ἔγραψε ὁ Ψιλᾶκης καὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν (βλ. παραπάνω, σημ. 70—72) γιὰ τίς «τρεῖς θυγατέρες τοῦ πατᾶ - Βοριᾶ» δὲν ἔχουν βάση.

Ε⁹ σὲ δυὸ μόνες παραλλαγές (τὴν Κρ.³ καὶ τὴν Κέρκ.⁴) παρουσιάζει στὸ τέλος μιὰ προσθήκη γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας τῆς ἀδερφῆς, προσθήκη πού φαίνεται ἀρκετὰ ὑποπτη.

⁹ Ἀλλὰ ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ μᾶς ὀδηγεῖ καὶ σὲ μιὰν ἄλλη ἀπροσδόκητη διαπίστωση: τῆ διαπίστωση πὼς ἡ Κρ.³, ἡ παραλλαγή δηλαδὴ ἀκριβῶς πού εἶχε προσκομίσει ὁ Ψιλάκης γιὰ ν' ἀποδείξη τὴν ἱστορικότητα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὸ σύνδεσμό του μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας, εἶναι νοθευμένη μὲ παρεμβλητοὺς πλαστοὺς στίχους πού δὲν ἀπαντοῦν, μὰ οὔτε καὶ ἔχουν τὰ παρᾶλληλά τους, σὲ καμμιά ἀπὸ τὶς ἄλλες, τὶς γνήσιες δημοτικὲς παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ. Τέτοιοι στίχοι, πού κι' ἀπὸ τὸ ὕφος τους κι' ἀπὸ τὴ διατύπωσή τους γενικὰ δείχνουν πὼς εἶναι κατασκευάσμι καὶ προσθήκη κάποιου διασκευαστῆ (τοῦ Παύλου Βλαστοῦ ἄραγε;) καὶ ὄχι γνήσιοι δημοτικοί, φαίνονται οἱ στίχοι 3—6⁷⁹. 9—10⁸⁰, 18—23⁸¹ καὶ ἴσως καὶ οἱ δυὸ τελευταῖοι 28—29⁸². Πρόσθετη ἄλλως τε ἀπόδειξη τῆς νοθείας ἀποτελεῖ τὸ γεγονός πὼς οἱ στίχοι αὐτοὶ μποροῦν κάλλιστα ν' ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ τραγούδι χωρὶς νὰ πειραχτῇ καθόλου τὸ νόημα καὶ ἡ συνέχεια.

⁷⁹) Στὴν Κρήτη σκλαβώθηκαν, μὲ τὰ καράβια φεύγουν
κ' ἡ μάνα, κύρης κ' ἐδικοὶ κλαῖνε καὶ δὲν ἀρνεύγουν.

5 Τὴν πρώτη, τὴν καλύτερη, τὴν ἄσπρη περιστέρα
μὲ τὸ' ἀδερφῆδες της τοὶ δυὸ σὴν Πόλιν τὲς ἐφέρα.

Ἡ μνεῖα τῆς Κρήτης σὲ κρητικὴ παραλλαγή δὲν εἶναι φυσικὴ. Ὁ στ. 6 μπῆκε γιὰ νὰ ἐξοικονομηθῇ τὰ πράγματα, ὕστερα ἀπὸ τὸ λάθος τοῦ στίχου 2 γιὰ «τρεῖς θυγατέρες». Μὰ κ' ἡ ῥίμα ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ ἀριμάριστο σύνολο τοῦ τραγουδιοῦ.

⁸⁰) Τὴ μιὰν ἐπήρεν ὁ πασᾶς, τὴν ἄλλην ὁ βεζῖρης

10 καὶ τὴν ὀλοκαλύτερη ὁ βασιλιάς τὴν πήρε.

Συνεχίζεται κ' ἐδῶ ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀρχικοῦ λάθους γιὰ τρεῖς ἀδερφεῖς πού σκλαβώθηκαν.

⁸¹) Καὶ ἔπε του πὼς ὁ βασιλιάς γυναῖκα του μὲ πήρε.
Θέλει γενιά χριστιανικὴ καὶ φλέγ' ἀπὸ τὴν Κρήτη.

20 Μ' ἀφίνω καὶ παραγγελιά τῶν ἐδικολογῶ μου
νὰ πολεμοῦνε τὴν Τουρκιά καὶ νὰ τὴνε ζυγώνουν,
γιατ' ἤρθανε μ' ἐπιβουλιά, σκλαβώνει καὶ τουρκεύει
καὶ σὰν τὸ Χάρ' ἀλύπητα σκοτώνει, μακελλεῖγει.

Ἐδῶ πιά ἡ νόθευση, μὲ τὴν ἀδέξια καὶ ἄκαιρη παρεμβολὴ πατριωτικῶν προτροπῶν κλπ., εἶναι ὀλοφάνερη.

⁸²) Κ' ἐπιάστηκεν ὁ λόγος της σὰν τοῦ μητροπολίτη,
σὰν τοῦ παπᾶ ὄντες λειτουργᾶ, τοῦ διάκ' ὄντες διαβάζῃ.

Ἡ προσθήκη αὐτῆ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας, πού ἀνάλογη της, ἐντελῶς ὅμως διαφορετικὰ διατυπωμένη, βρισκομε μονάχα στὴν Κέρκ.⁴, φαίνεται ἀρκετὰ ὑποπτη, ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω.

Ἐρωτᾶται ὅμως τώρα : Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ παραλλαγή Βλαστοῦ—Ψιλᾶκης εἶναι νοθευμένη, τότε μήπως καὶ ἡ συσχέτιση πού ἔκαμε ὁ Ψιλᾶκης, στηριγμένος στὴν παραλλαγή αὐτή, τοῦ δημοτικοῦ αὐτοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὴν ἀρπαγή τῆς σουλτάνας Εὐμενίας Βεργίτση ἀποδείχεται ἔτσι ἀβάσιμη ; Ἡ εὐσταθεῖ καὶ παρ' ὅλα αὐτά ; Πιστεύομε πὼς εὐσταθεῖ, ὅπως μποροῦν νὰ τὸ δείξουν τὰ δεδομένα τῶν ἄλλων, τῶν ἐντελῶς γνήσιων παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ. Καὶ πραγματικά, εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς βασικὸ στοιχεῖο τοῦ τραγουδιοῦ, στοιχεῖο πού ἀπαντᾷ στὶς περισσότερες παραλλαγές, εἴτε στὴ μέση (βλ. ἐπεισόδιο Γ³) εἴτε καὶ στὸ τέλος (βλ. ἐπεισόδιο Ε³) εἶναι πὼς ἡ αἰχμάλωτη κόρη τουρκεύει καὶ μάλιστα πὼς γίνεται γυναίκα τοῦ «μεγάλου βασιλιᾶ», δηλαδὴ τοῦ σουλτάνου. Ὅλες σχεδὸν οἱ παραλλαγές ἐπίσης ἀναφέρουν ἢ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῆ πὼς ἡ κόρη σκλαβώθηκε στὴν Κρήτη⁹³. Ἄλλη λοιπὸν ἀπὸ τὴν Εὐμενία Βεργίτση—τὴ μόνη Κρητικὴ πού μαρτυρεῖται πὼς ἀπὸ σκλάβα ἔγινε σουλτάνα—δὲ μπορεῖ νὰ ὑπαινίσσεται τὸ τραγούδι. Εἶδαμε πιὸ μπροστὰ πὼς ἡ κρητικὴ καταγωγή τῆς Εὐμενίας ἦταν πολὺ γνωστὴ στὴν ἐποχὴ τῆς. Ἡ μοναδικὴ λοιπὸν καὶ τόσο ἀνέλπιστη τύχη τῆς ἑλληνοπούλας αὐτῆς σκλάβας ἦταν πολὺ εὐκόλο νὰ δώσῃ ἀφορμὴ στὴ δημιουργία ἑνὸς ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ θέμα τὴν αἰχμαλωσίαν τῆς καὶ τὴν ἀνάδειξή τῆς σὲ σουλτάνα.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο πού ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἀπόλυτα τὸν ταυτισμὸ τῆς Εὐμενίας Βεργίτση μὲ τὴν ἠρωίδα τοῦ τραγουδιοῦ, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον, πού κανεὶς μολαταῦτα δὲν τὸ πρόσεξε ἴσαμε σήμερα : εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα καὶ ἡ ἰδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης ὅπως ἀπαντοῦν στὶς διάφορες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ⁹⁴. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ ποικίλους τύπους του (βλ. στὴν ἀνάλυση τὸ ἐπεισόδιο Β³) τρεῖς φαίνονται οἱ πιθανότεροι ἀρχικοί : οἱ *παπᾶ - Βοριάς*, *παπᾶ - Βεργῆς* καὶ *παπᾶ - Βαρδῆς*· οἱ ὑπόλοιποι (*παπᾶ - Βιολῆς*, *παπᾶ - Μπαλῆς*, *παπᾶ - Φλουρῆς* κλπ.) εἶναι φανερὲς παραφθορὲς πού ἀπομακρύνονται λιγώτερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὸ γνήσιο ἀρχικό. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς παραπάνω νὰ ἦταν ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς τύπος ; Πιστεύω πὼς θὰ ἦταν ὁ πιὸ σπάνιος στὸ λαό, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ἀρχὴ πὼς ἀπὸ τὸ σπάνιο τύπο εἶναι

⁹³) Μονάχα ἡ *Κάρπ*. τοποθετεῖ τὸ περιστατικὸ στὴν Κάρπαθο καὶ ἡ *Βάρν*. στὸ Μοριά καὶ τὸ Καϊσέρι, ἀπὸ προφανῆ σύγχυση βέβαια.

⁹⁴) Τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τῆς κόρης παραλείπεται στὸ τραγούδι. Μονάχα στὴν παραλλαγή *Κέρκ*.⁹ ἡ κόρη ὀνομάζεται *Λένη—Λενίτσα* (στ. 19,24) καὶ στὴν *Κέρκ*.⁴ *Μαρία* (στ. 17). Στὰ ὀνόματα ὅμως αὐτά, πού εἶναι κοινότατα σὲ πολλὰ τραγούδια καὶ πού ἀσφαλῶς δὲν περιλαμβάνονταν στὸ ἀρχικὸ τραγούδι, δὲν πρέπει ν' ἀποδώσῃ καμμιά σημασία.

εὐκολο νὰ προκύψουν καὶ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ κοινότεροι, ἐνῶ τὸ ἀντί-στροφο δὲν εἶναι φυσικό. Ὁ τύπος *Βοριάς*, κοινότατος σὰν προσηγορικό, ἀπαντᾷ καὶ σὰν ἐπώνυμο⁸⁵ καὶ τὸ ὄνομα *Βαρδῆς* εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴν Κρήτη⁸⁶. Ὁ τύπος ὅμως *Βεργῆς* εἶναι βέβαια πολὺ σπανιότερος. Εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ φωνητικὰ ἐνδιάμεσος ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄλλους τύπους, ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀπὸ τὸν ὁποῖο μποροῦσαν νὰ παραχθοῦν μὲ ἴση φωνητικὴ εὐκολία οἱ δυὸ ἄλλοι. Ἄρα αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀρχικός καὶ γνήσιος, ἔστω καὶ ἂν δὲ μᾶς τὸν διάσωσε παρὰ μιὰ μονάχα ἀπὸ τὶς γνωστές μας παραλλαγές (ἢ *Κρ.*²). Μὰ τότε τὸ *Βεργῆς* τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὴ *Βεργίτισης*, τὸ ἱστορικὰ δηλαδὴ μαρτυρημένο ἐπώνυμο τῆς Εὐμενίας, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλως τε παρὰ ὑποκοριστικό του⁸⁷; Ὅσο γιὰ τὴν ἰδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης ὡς κληρικοῦ (παπᾶ κατὰ τὶς κρητικὲς παραλλαγές, πρωτοπαπᾶ κατὰ τὶς κερκυραϊκές), κι' αὐτὴν ἀκόμη ἔρχεται νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ ἡ αὐθεντικὴ μαρτυρία τοῦ Ἄγγλου Paul Rycaut, ποὺ γράφοντας γιὰ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Βασιλίδε σουλτάνας (δηλαδὴ τῆς Εὐμενίας) στὸ γιό της τὸ σουλτάνο Μουσταφᾶ (1695 κ. ἑξ.) προσθέτει γι' αὐτήν: «*She was a Native of Canea (tho' some say was a Circassian born) and taken from thence when the Place was first possessed by the Turks; her Father was a Protopapa, or Bishop of that place*»⁸⁸. Ἡ συμφωνία λοιπὸν εἶναι ἀπόλυτη: Ἔτσι τὸ ὄνομα καὶ ἡ

⁸⁵ Ὁ ἀσυνίητος τύπος *Βορέας* βρίσκεται ἤδη σὲ ἔγγραφο τοῦ 1401 (Miklosich—Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, Vindobonae, τόμ. 2, 1862. σ. 508). Σὰν ἐπώνυμο ἢ παρωνύμιο τὸ *Βορέας*—*Βοριάς* φανερώνει τὸ βίαιο καὶ ὀρμητικὸ καὶ εἶναι καὶ σήμερα συχνό· βλ. Φ. Κοουκούλε, Περὶ τῶν καταλήξεων—έας,—βρόχι,—αἰος, «Λεξικογραφικὸν Δελτίον», τόμ. 6 (1923), σ. 253 καὶ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. 4 (1951), σ. 39.

⁸⁶ Βλ. πρόχειρα τὴ μνεία του σὲ κρητικὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα δημοσιευμένα στὴ «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. 1 (1912), σ. 478, 479, 486, 492, 495. Στὸ τραγούδι τοῦ Ἀληδάκη μαλιστα ἀναφέρεται (1775) καὶ κάποιος παπᾶ - Βαρδῆς (Ἐμμαν. Βαρδίδης, Κρητικαὶ Ῥίμαι, ἐν Ἀθήναις, 1888, σ. 53, στ. 460).

⁸⁷ Τὸ ἐπώνυμο *Βεργῆς* εἶναι ἤδη βυζαντινὸ καὶ τὸ βρίσκομε σὲ ἔγγραφα τοῦ 13ου αἰῶνα (πρβλ. Miklosich—Müller, ὁ. π., τόμ. 4, 1871, σ. 64 καὶ «Ἑλληνικά», τόμ. 3 (1930), σ. 328). Στὴν Κρήτη τὸ βρίσκομε στὸν τρίτο κατάλογο τὸν προσαρτημένο στὴ συνθήκη τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη μὲ τοὺς Βενετοὺς (1299) καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέριτζιο στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 3 (1949), σ. 278—287 (σ. 280: Vergi). Πρώτη μνεία τοῦ *Βεργίτισης* στὴν Κρήτη ἀπαντᾷ, ὅσο ξέρω, στὸν ποιητὴ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα Στέφανο Σαχλίκη (W. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae, 1874, σ. 97, στίχ. 524: ἡ καὶχα τοῦ Βεργίτιζη).

⁸⁸ Sir Paul Rycaut, The history of the Turks beginning with

ιδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης, τοῦ παπᾶ - Βεργῆ, ὅπως ἀπαντᾷ στο τραγούδι, εἶναι ὁ συνδετικός κρίκος πού πιστεύουμε πὼς μπορούμε ν' ἀποκαταστήσουμε ἀνάμεσα στο ἱστορικὰ μαρτυρημένο γεγονός καὶ στο δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι: ὁ συνδετικὸς αὐτὸς κρίκος ἔρχεται νὰ ἐπικυρώσῃ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐπώνυμο τῆς Εὐμενίας καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πατέρα της καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὸ γεγονός τῆς ἀρπαγῆς της.

Ποῦ πλάστηκε τὸ τραγούδι αὐτό; Βέβαια στὴν Κρήτη, τὴν πατρίδα τῆς ἡρωίδας του. Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει ὄχι μόνο ἡ διάσωση τοῦ ἐπώνυμου της στὶς κρητικὲς παραλλαγές μονάχα⁸⁹, μὰ καὶ τὸ γεγονός πὼς αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ πολυπληθέστερες. Εἴπαμε ἐξ ἄλλου πὼς οἱ κερκυραϊκὲς παραλλαγές φαίνονται πὺ ἀναπτυγμένες καὶ ἐπαυξημένες μὲ ἓνα πρόσθετο εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο (τὸ Α). Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μάλιστα μνημονεύεται ἡ ἄλωση τῆς Κρήτης, πού παραλείπεται στὶς κρητικὲς παραλλαγές ἀκριβῶς γιατί γιὰ τὸν κρητικὸ ποιητὴ ἦταν αὐτονόητο πὼς τὸ περιστατικὸ ἔγινε στὸν ἴδιο τὸν τόπο του, ἐνῶ αὐτοὶ πού τὸ παράλαβαν ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔπρεπε νὰ ὁρίσουν μ' αὐτὴ τὴν προσθήκη τὸν τόπο τοῦ περιστατικοῦ.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνθεσης τοῦ τραγουδιοῦ, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐ-

the year 1679...antil the end of the years 1698 and 1699, London, 1700, σ. 522. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς κ' ἡ ἄλλη Ἑλληνίδα σουλτάνα, ἡ Χιώτισσα Kõsem († 1651), μαρτυρεῖται κι' αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Pietro della Valle πὼς ἦταν κόρη παπᾶ (βλ. Κ. Ἰ. Μανούσσα, Μικρὰ Μελετήματα, σ. 77). Ὁ Ἰ. Α. Β. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, ἔκδ. Γερμ. Ἀφθονίδου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 151—152, γράφει ἐπίσης πὼς ἡ μητέρα τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' «ἔτυχε νὰ εἶναι θυγάτηρ ἱερέως τινός» καὶ πὼς πέθανε καὶ θάφτηκε χριστιανῆ (!) ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Παρθένιο τὸ Νέο (1644—5 καὶ 1648—51), ἐννοώντας πιθανώτατα τὴν ἴδια τὴν Kõsem, πού ἦταν ὁμως γαγιά τοῦ Μεχμέτ Δ' (μητέρα του ἦταν ἡ Ῥωσίδα Tarchan) καὶ ὄχι πάντως τὴν Εὐμενία, ὅπως νόμισε ὁ Β. Ψιλάκης, «Ἐβδομιάς» Θ' (1892), ἀριθ. 8, σ. 2. Δὲ φαίνεται πάντως πιθανὸ πὼς ὁ Ryscaut στὸ χωρίο πού παραθέσαμε ἔκαμε σύγχυση τῆς Kõsem μὲ τὴν Εὐμενία, γιατί τὶς ξέρει καὶ τὶς δυὸ καλά καὶ τὶς ξεχωρίζει σὲ πολλὰ μέρη τῆς ἱστορίας του.

⁸⁹⁾ Ἄν καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς της (*Ζαμπιά*) πού ἀπαντᾷ ἐπίσης μονάχα στὶς κρητικὲς παραλλαγές, ἀνταποκρίνεται κι' αὐτὸ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, δὲ μπορούμε νὰ τὸ βεβαιώσουμε. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ πὼς, καθὼς σημειώνει ὁ ἐκδότης τῆς παραλλαγῆς Κρ.⁵, ἡ παράδοση ἔχει ἐντοπίσει καὶ τὸ μέρος ἀκριβῶς ἀπ' ὅπου ἀρπάχτηκε ἡ Ῥεθεμνιώτισσα κοπέλλα: «Ἡ κόρη τοῦ παπᾶ Βοριά εἶναι ἡ γνωστὴ κοπέλλα πού πῆγαν ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Βαρσαμᾶ, κοντὰ στὸν Καμαριώτη (ἔρημο σήμερον) καὶ τὴν πῆγαν γιὰ τὰ κάλλη της πεσκέσι τοῦ Σουλτάνου στὴν Πόλη κ' ἐγένηκε ἡ Βαλιδὲ Σουλτάνα».

μενίας (1646), γιατί αὐτὴ ἦταν τότε, ὅπως εἶδαμε, τριῶν ἢ τεσσάρων μόλις χρονῶν καὶ κανεὶς φυσικὰ δὲ μποροῦσε ἀπὸ τότε νὰ προβλέψῃ πὼς θὰ γινόταν μετὰ 18 χρόνια σουλτάνα. Τὸ τραγούδι θὰ ἔγινε λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1664 καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τότε δηλαδὴ πὺν μαθεύτηκε πὼς μιὰ σκλάβια τοῦ σουλτανικοῦ χαρφμοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἡ κόρη τοῦ Βεργίτση, ἔγινε πρώτη εὐνοοῦμενη τοῦ σουλτάνου καὶ μητέρα τοῦ διάδοχου τοῦ θρόνου. Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἀπόδωσε τότε μὲ τὸ δικό του τρόπο τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ περιστατικὸ: Ξανάπλασε μὲ τὴ φαντασία του τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀρπαγῆς τῆς κόρης αὐτῆς, καταργώντας τὴ χρονικὴ ἀπόσταση πὺν εἶχε μεσολαβήσει ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ἴσαμε τὴν ἀνάδειξή της σὲ σουλτάνα. Ἔτσι, παραβλέποντας—ἢ καὶ ἀγνοώντας—πὼς τὸν καιρὸ τῆς αἰχμαλωσίας της ἡ κόρη ἦταν τετράχρονο νήπιο, βάζει στὸ στόμα της τὰ παραπονεικὰ ἐκεῖνα λόγια γιὰ τὴν ἀδερφή της, πὺν ἐκφράζουν τὴν πίκρα της—τὴν πίκρα μιὰς Ἑλληνίδας κόρης γιὰ τὴν τύχη της νὰ τουρκέψῃ, ἔστω κι' ἂν ἔτσι ἀνέβηκε τόσο ψηλὰ—καὶ πὺν ἀποτελοῦν τὴν κεντρικὴ ἰδέα τοῦ τραγουδιοῦ: Ἐνας καθαρὰ δηλαδὴ ποιητικὸς μεταπλασμοὸς πὺν δὲ συμβιβάζεται βέβαια καὶ πολὺ μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ τὰ κάθε ἄλλο παρὰ ἑλληνικὰ αἰσθήματα πὺν θὰ ἔτρεφε ἡ φιλόδοξη καὶ ἐπίβουλη αὐτὴ γυναίκα ἢ γνωστὴ ἀργότερα καὶ γιὰ τὸ μουσουλμανικὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ της. Εἶναι ὅμως γνωστὸ πὼς καὶ τὰ ἱστορικὰ δημοτικὰ τραγούδια τροποποιοῦν πολλὲς φορὲς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ λαϊκοῦ δημιουργοῦ της. Αὐτὸ φαίνεται πὼς ἔγινε καὶ μὲ τὸ κρητικὸ αὐτὸ τραγούδι.

Ε.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι πὺν ἐξετάσαμε παραπάνω φαίνεται πὼς δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ πὺν πλάστηκε γιὰ τὴ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα. Στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὑπάρχει, καταταγμένο στὰ Ἱστορικὰ (ἀριθ. 1,19), ἓνα ἄλλο τραγούδι λιγόστιχο μὲ τὴν ἐπιγραφή «Κρήτης πάρισμο ἀπὸ τοὺς Τούρκους» πὺν μᾶς σώζεται σὲ λιγοστὲς κρητικὲς παραλλαγές. Παραθέτω τὴν παλιότερη καί, πιστεύω, τὴν καλύτερη ἀπ' αὐτές, πὺν εἶναι δημοσιευμένη στὴ συλλογὴ τοῦ Γιανναράκη⁹⁰:

⁹⁰) Ant. Jeannarakis, Kretas Volkslieder, Leipzig, 1876, σ. 111, ἀριθ. 108. Ἄλλες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ, δημοσιευμένες: Ἄριστ. Κριάρεη, Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημοδῶν ᾄσμάτων, ἐν Ἀθήναις, 1921 (=ἐκδ. β'), σ. 266.—50 δημῶδη ᾄσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Συλλογὴ Ὠδείου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1930, σ. 80.—Γ. Ἰ. Κουρμούλη, Ποικίλα Φιλολογικά. Β'. Ἐπιτραπέζια δημοτικὰ ᾄσματα, «Κρητικαὶ Μελέται» Α' (1933), σ. 231.

Η ΒΑΣΙΛΙΟΠΟΥΛΑ

Βασιλοπούλα κάθεντον εἰσὲ ψηλὸ πελάτι,
 Τοῦ Κρήτης ἐθυμήθηκε πὼς ἦτον τοῦ κυροῦν τῆ,
 Ἐννιά πασάδες ἔκραξε κ' ἔκουσουλτάριζέν ται
 «Πασάδες κι' ἄν τὴν πάρετε τὴν ξακουσιένη Κρήτη,
 5 Νὰ σᾶσε ντύσ' δλόχρουσα κι' δλομαλαιατένια,
 Τοὶ γοῦνες ἀποδὸ βάνετε χροουσὲς νὰ σᾶς τοὶ κάμω».

Τὸ τραγούδι φαίνεται πὼς εἶχε καὶ συνέχεια πού ξεχάστηκε, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κρητικά τραγούδια.

Ποιά νὰ ἦταν ἄραγε ἡ βασιλοπούλα αὐτὴ τοῦ τραγουδιοῦ πού παρακινούσε τοὺς πασάδες νὰ πάρουν τὴν Κρήτη, γιατί «ἦτον τοῦ κυροῦ τῆ»; Ἡ μνεία τῶν πασάδων μᾶς δείχνει πὼς πρόκειται γιὰ τουρκικὴ ἐκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης. Κι' αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὴ μοναδικὴ ἐκστρατεία τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Κρήτης πού εἶχε τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν κατάχτησή της στὰ 1669, δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τῆς Εὐμενίας Βεργίτη. Μήπως λοιπὸν ἡ βασιλοπούλα πού καθόταν σὲ ψηλὸ παλάτι (πού πρέπει νὰ ἦταν τὸ σουλτανικὸ σεράγι στὴν Κωνσταντινούπολη) καὶ πού θυμόταν πὼς ἡ Κρήτη ἦταν πατρογονικὴ τῆς ἦταν ἡ Κρητικὰ πραγματικὰ σουλτάνα Εὐμενία; Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὴν κάνουν πολὺ πιθανὴ τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ τῆς προετοιμασίας τῆς τελικῆς ἐκστρατείας τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Κρήτης, τὸ 1667, πού κατὰληξε στὴν ὀλοκληρωτικὴν κατάχτησιν τοῦ νησιοῦ (1669). Παραθέτω μεταφρασμένη τὴν ἀφήγησιν τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Hammer πού, ἀφοῦ μᾶς λέει πὼς μετὰ τὸ ναυάγιον τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς Βενετούς, τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1667, ἀποφασίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους νὰ συνεχιστῇ ἐντονώτερα ὁ πόλεμος γιὰ τὴν κατάχτησιν τῆς Κρήτης, προσθέτει τὰ παρακάτω :

«...Ὁ τουρκικὸς στόλος, ἐξωπλισμένος στὴν ἐντέλεια, ἐτέθη ὑπὸ τὴν διαταγὴν τοῦ Καπλάν-Πασᾶ καὶ οἱ αὐτοκρατορικὲς σημαῖες ἐστήθησαν μπροστὰ στὶς πύλας τοῦ σεραγιοῦ (2 Ἀπριλίου 1667). Ὁ σουλτάνος ἐστρατοπέδευσε πρῶτα στὸ Νιαούτ-Πασᾶ καὶ σὲ εἰκοσιδύο μέρες ἔφθασε στὴν Ἀδριανούπολη. Στὸ Χάσκιοι παρέλασαν μπροστὰ του οἱ μπεϊλερμπέδες τῶν Ἀδάνων καὶ τῆς Καραμανίας, καθὼς καὶ ὁ μπέης τῆς Ταρσοῦ, μὲ τὰ στρατεύματά τους. Στὴν Ἀδριανούπολη ἔφθασαν ὁ ἔκτακτος ἀποσταλμένος Μεχμέτ Πασᾶς, πού γύριζε ἀπὸ τὴ Βιέννη, καὶ

ἀριθ. 9.—Ἀνέκδοτες: Λαογραφ. Ἀρχείου 1125, σ. 35 (συλλογὴ Π. Βλαστοῦ, ἀντιγρ. ἀπὸ τὴν Ε. Lüdeke, 1936).—Λαογρ. Ἀρχείου Π 61Γ, σ. 60 (συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1938).

ὁ τσαοὺς Ἀμπντουνεμί, πού εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸ μεγάλο βεζίρη στὴν Περούα . . . Στὸ δεφτερδάρη τοῦ μεγάλου βεζίρη [δηλ. τοῦ Ἀχμέτ Κιοπρουλή] ἐπλήρωσαν ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο θησαυροφυλάκιο τοῦ σουλτάνου 15.000 πουργιά, γιὰ νὰ τελειώσῃ ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης, κατὰ τὸ παρόδειγμα τοῦ σουλτάνου Μουράτ Γ', πού εἶχε δώσει στὸ μεγάλο βεζίρη Σινὰν ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο θησαυροφυλάκιο του ἑξα ἑκατομμύριο ἄσπρα γιὰ τὴν οὐγγρική ἐκστρατεία. Ἡ ἱερὴ πολεμικὴ σημαία παραδόθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο στὰ χέρια τοῦ μεγάλου βεζίρη, σὲ ἐπίσημη τελετὴ, καὶ πέντε μέρες ἀργότερα ὁ μέγας βεζίρης μ' ὄλο του τὸ σιόλο ξεκίνησε γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης. Τὶς τέσσερις πρῶτες μέρες μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ μεγάλου βεζίρη ὁ σουλτάνος ἔβαλε τὸν ἱστοριογράφο Ἀμπνιτὶ νὰ τοῦ διαβάσῃ τὴν ἀφήγηση τῶν μεγάλων νικῶν τῶν προγόνων του, καθὼς ἦταν ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Β', ἡ μάχη τοῦ Τσαλτιριὰν ἀπὸ τὸ Σελίμ Α', ἡ ἄλωση τῆς Ρόδου καὶ τοῦ Βελιγραδιοῦ ἀπὸ τὸ Σουλεϊμάν, σὰν προοιωνίσματα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ ἡ ἐξιστόρηση τῶν κατορθωμάτων αὐτῶν δὲν τὸν ἔκαμε ν' ἀποφασίσῃ νὰ ἐκστρατεύσῃ ὁ ἴδιος, μόνο πού χρησίμεψε γιὰ νὰ ἐξάψῃ τὸ ζήλο του γιὰ τὸ κυνήγι, τὸ μόνο τομέα ὅπου ἦταν πῶς μέγας ἥρωας παρὰ στὴν ἐκστρατεία· γιατί καὶ στὸ χαρμί ἦταν ὑποταγμένος στὴν εὐνοουμένη του, τὴν Ἑλληνίδα ἀπὸ τὸ Ρεθεμνος. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονός ἡ λαϊκὴ πρόληψη βρῆκε ἕνα καλὸ οἶωνὸ γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης, γιατί θεωροῦσε ἀδύνατο μιὰ Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴν Κρήτη πού ἦταν σύνηθη τοῦ σουλτάνου νὰ μὴ γίνῃ ὀλοκληρωτικὰ κυρίαρχη τῆς πατρίδας τῆς . . .⁹¹».

Εὐκόλα θὰ παρατηρήσῃ κανεὶς πὼς ὅλες οἱ παραπάνω ἱστορικὲς λεπτομέρειες πού μαρτυροῦν ὅχι μόνο πὼς στὴν τελικὴ ἐκστρατεία γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀποδόθηκε ἐξαιρετικὴ σημασία (συγκέντρωση πασάδων, δῶρα καὶ τιμὲς τοῦ σουλτάνου στὸ μεγάλο βεζίρη κλπ.), ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ Κρητικὰ σουλτάνα εἶχε συνδεθῆ στὴν κοινὴ συνείδηση μετὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς, συμβιβάζονται πολὺ καλὰ μετὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ τραγουδιοῦ. Ἄν λοιπὸν ὁ νέος αὐτὸς ταυτισμὸς πού προτείνουμε εἶναι βίσιμος⁹²,

⁹¹ J. Hammer, ὁ. π. σ. 585—587. Ὁ Hammer ἀναφέρει ἐπίσης πῶς κάτω (σ. 636—638) πὼς κι' ὅταν πάρθηκε ἡ Κρήτη (1669), ἡ νίκη πανηγυρίστηκε μετὰ τριήμερες γιορτὲς σ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορία καὶ πὼς ὁ σουλτάνος ἐπιφύλαξε στὸ μεγάλο βεζίρη Ἀχμέτ Κιοπρουλή, πού γύρισε θριαμβευτὴς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1670 ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία αὐτή, μεγαλόπρεπη ὑποδοχή.

⁹² Ἡ σοβαρώτερη δυσκολία εἶναι πὼς ἡ κόρη ὀνομάζεται στὸ τραγούδι βασιλοπούλα, ἐνῶ δὲν ἦταν. Ἦταν ὅμως βέβαια βασίλισσα κι' ἔτσι καὶ ἡ ὀνομασία βασιλοπούλα δὲν θὰ τῆς ἦταν ἐντελῶς ἀταίριαστη.

τότε ἔχομε καὶ δεύτερο ἱστορικὸ τραγούδι πὸ ἀναφέρεται στὴ Ῥεθε-
μνιώτισσα σουλτάνα⁹⁸.

Παρίσι, Φεβρουάριος 1950 — Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1951.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

---

⁹⁸) Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ πὸς οἱ στίχοι τοῦ δεύτερου αὐτοῦ τραγουδιοῦ ἀπαντοῦν καὶ ὡς εἰσαγωγικοὶ στίχοι τοῦ πρώτου τραγουδιοῦ στὶς παραλλαγές *Κέρκ.²*, *Κέρκ.³* καὶ *Κέρκ.⁵* (βλ. ἐπεισόδιο Α), μὲ μόνη τὴ διαφορὰ πὸς στὴ θέση τῆς βασιλοπούλας τοῦ πρώτου στίχου ἀναφέρεται ὁ βασιλιάς (*Κέρκ.²*, *Κέρκ.⁵*) ἢ ἕνας πασᾶς (*Κέρκ.³*) πὸ κάθεται σὲ ψηλὸ παλάτι καὶ σχεδιάζει νὰ πολεμήσῃ τὴν Κρήτη κλπ. Φαίνεται πὸς μπῆκαν στὶς τρεῖς αὐτὲς παραλλαγές τοῦ πρώτου τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ δεύτερο (πρβλ. καὶ παραπάνω, σὴμ. 76) Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀκόμη μαρτυρεῖ πὸς κάποια σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δυὸ τραγούδια.